

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Cilt | Volume 25 • Sayı | Number 1

Haziran | June 2026

Câhız'ın Tabiat Felsefesinde Evrim Mekanizmalarından Bahsedilebilir mi? Sünnetullah ve Kümûn-Zuhûr Teorisi Bağlamında Bir Değerlendirme

Can Evolutionary Mechanisms Be Discussed in al-Jâhîz's Philosophy of Nature? An Evaluation in the Context of Divine Custom and the Latency-Emergence (Kumûn-Zuhûr) Theory

Veysel ELİŞ

Dr. Öğr. Üyesi | Asst. Prof.

Muş Alparslan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kalam
Muş Alparslan University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Kalam

Muş | Türkiye

veyselelis3465@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8032-6569>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 05.01.2026

Kabul Tarihi | Accepted: 13.05.2026

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2026

Atıf | Cite As

Eliş, Veysel. "Câhız'ın Tabiat Felsefesinde Evrim Mekanizmalarından Bahsedilebilir mi? Sünnetullah ve Kümûn-Zuhûr Teorisi Bağlamında Bir Değerlendirme". *Hitit İlahiyat Dergisi* 25/1 (2026), 31-52. <https://doi.org/10.14395/hid.1856808>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zekâ Etik Beyanı: Yazar bu makalenin hazırlanma sürecinde yapay zekâ araçlarından yalnızca dilbilgisi, yazım hataları ve üslup tutarlılığını kontrol etmek için faydalandığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendisine ait olduğunu beyan etmektedir.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr |

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review.

It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: The author declares that, during the preparation of this article, artificial intelligence tools were used solely for checking grammar, spelling, and stylistic consistency and accepts full responsibility in this regard.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author acknowledges that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Author publishing with the journal retains the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

Can Evolutionary Mechanisms Be Discussed in al-Jāhiz's Philosophy of Nature? An Evaluation in the Context of Divine Custom and the Latency-Emergence (Kumūn-Ẓuhūr) Theory*

Abstract

Abū 'Uthmān 'Amr b. Bahr al-Jāhiz (d. 255/869), one of the most important intellectual figures of the 9th century (3rd century AH) in Basra, built his philosophy of nature upon the principle inherited from his teacher Nazzām (d. 231/845) that "All beings in the universe act in accordance with their nature." According to Jāhiz, every living being created by Allah possesses a unique nature and maintains its life in accordance with these innate characteristics. As a "naturalist" and "ethologist" (a zoologist studying animal behavior), he deeply examined the vital processes of living things such as nutrition, reproduction, hunting, and sheltering, researching the evidence of divine wisdom and power within the animal kingdom. These observations were primarily featured in his seven-volume encyclopedic work *Kitāb al-Ḥayawān*, as well as in his other writings. In these works, Jāhiz utilized a wide range of sources, from Greek thinkers like Aristotle, Galen, and Polemon to Bedouin narratives, and from animal trainers to the observations of various faith members. He even subjected the reports he saw, read, or heard about living things to a series of tests, conducting experiments and observations. The knowledge he presented regarding the world of living beings has been associated by researchers of modern biology and zoology with the idea of evolution pioneered by Charles Darwin (1809–1882). Numerous historians of science and thinkers, both Western and Eastern -such as Eilhard Wiedemann (1852–1928), Miguel Asín Palacios (1871–1944), Conway Zirkle (1895–1972), Maḥfūz 'Azzām (1927–2022), and 'Alī Bū Mulḥim (1935–?)- have traced the idea of evolution in al-Jāhiz. In Türkiye, Mehmet Bayrakdar highlighted the claim that an evolutionary thought exists in al-Jāhiz in his study titled *Evolutionary Theory of Creation in Islam*. However, despite these claims in the literature, there is a notable lack of a holistic reading regarding the concept of evolution in Jāhiz's philosophy of nature, the context in which this concept is mentioned, and the possibility of mechanisms such as artificial, sexual, and kin selection beyond natural selection. In Jāhiz's system, the theory of "*kumūn*" (latency) and "*ẓuhūr*" (emergence) attributed to Nazzām plays a central role in understanding the behavior and survival strategies of living things. According to this theory, potential characteristics placed in the natures of living beings at the first moment of creation manifest over time depending on environmental conditions and needs. Within this framework, Jāhiz analyzes the existence of different natures in living beings and how the manifestation of these traits affects survival chances. He grounds these processes in the understanding of *Sunnatullāh*, i.e., the laws of Allah's operation in the universe. While detailing the struggle for life, environmental effects on organisms, and the functional advantages of vital organs, Jāhiz touches upon some of the topics of modern evolutionary biology. In his observations, themes such as the food chain, adaptation, modification, and metamorphosis can be traced within the context of natural selection. For example, the deceptive survival tactics, hunting methods, and defense mechanisms developed by living things to protect themselves are described as elements that provide a natural advantage. Beyond natural selection, reflections of mechanisms such as artificial selection, sexual selection, and kin selection are also found in Jāhiz's works. Human interventions in animals, domestication processes, and their effects on reproduction provide data for artificial selection. Similarly, mate selection and intra-species cooperation show parallels with modern sexual and kin selection theories. Conversely, no direct or explicit view regarding a "common ancestor" is stated in Jāhiz's philosophy. While the *kumūn-ẓuhūr* theory and Divine custom provide a ground for such an idea, Jāhiz makes no such claim. Specifically, interpretations of his emphasis on similarities between humans and monkeys as an endorsement of a common ancestor are determined to be anachronistic and forced interpretations detached from the original context. The main purpose of this study is to evaluate the claims regarding Jāhiz and evolutionary thought and to reveal the reflections of neglected sub-mechanisms like artificial, sexual, and kin selection from a holistic perspective. In this context, the zoological data in Jāhiz's works are analyzed in light of modern biological categories while avoiding anachronism. Consequently, Jāhiz presented a significant zoological perspective for his time by examining the transformation processes of living things through observation and experiment, and developed a unique philosophy of nature containing important clues regarding evolutionary mechanisms.

Keywords: Kalām, al-Jāhiz, Evolution, Natural Philosophy, *Sunnatullāh* (Divine Custom), Theory of Latency (*Kumūn*) and Emergence (*Ẓuhūr*).

* This study was prepared using the doctoral thesis titled "The Possibility of Evolution in al-Jāhiz's Philosophy of Nature" (Siirt University, Institute of Social Sciences, 2023).

Câhız'ın Tabiat Felsefesinde Evrim Mekanizmalarından Bahsedilebilir mi? Sünnetullah ve Kümûn-Zuhûr Teorisi Bağlamında Bir Değerlendirme**

Öz

Basra'da 9. yüzyılın (hicrî 3. yy) en önemli entelektüel figürlerinden biri olan Mu'tezilî âlim Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız (ö. 255/869), tabiat düşüncesini hocası Nazzâm'dan (ö. 231/845) tevarüs ettiği "Evrendeki tüm varlıklar doğasıyla hareket eder" ilkesi üzerine inşa etmiştir. Câhız'a göre Allah tarafından yaratılan her canlı, kendisine has bir tabiata sahiptir ve yaşamını bu fitrî özellikler doğrultusunda sürdürür. O, bir "doğa bilimci" ve "etolog" (hayvan davranışlarını inceleyen zoolog) kimliğiyle canlıların beslenme, üreme, avlanma ve barınma gibi yaşamsal süreçlerini derinlemesine incelemiş, canlılar üzerindeki ilahî hikmet ve kudretin delillerini araştırmıştır. Bu gözlemleri, başta yedi ciltlik ansiklopedik eseri *Kitâbü'l-Hayevân* olmak üzere diğer eserlerinde de yer almıştır. Bu eserlerinde Câhız, Aristoteles, Galen ve Polemon gibi Yunan düşünürlerinden bedevî anlatılarına, hayvan terbiyecilerinden farklı inanç mensuplarının gözlemlerine kadar geniş bir kaynak yelpazesinden faydalanmıştır. Hatta canlılar hakkında gördüğü, okuduğu, duyduğu bu haberleri bir dizi testten geçirerek deney ve gözlemler yapmıştır. Onun canlılar dünyasına dair ortaya koyduğu bu birikim, özellikle modern biyoloji ve zooloji araştırmacıları tarafından Charles Darwin'in (1809-1882) öncülük ettiği evrim düşüncesiyle ilişkilendirilmiştir. Eilhard Wiedemann (1852-1928), Miguel Asin Palacios (1871-1944), Conway Zirkle (1895-1972), Mahfûz Azzâm (1927-2022) ve Ali Bû Mülhim (1935-?) gibi Batılı ve Doğulu pek çok bilim tarihçisi ve düşünür Câhız'da evrim fikrinin izlerini sürmüştür. Türkiye'de ise Mehmet Bayrakdar *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi* adlı çalışmasıyla Câhız'da bir evrim düşüncesi olduğu iddiasını ön plana çıkarmıştır. Ancak literatürdeki bu iddialara rağmen Câhız'ın tabiat felsefesinde evrim kavramı; bu kavramın hangi bağlamda ele alındığı ve doğal seçim dışındaki yapay, cinsel ve akraba seçilimi gibi mekanizmaların imkânı üzerine bütüncül bir okuma eksikliği dikkat çekmektedir. Câhız'ın sisteminde canlıların davranışlarını ve hayatta kalma stratejilerini anlamak için Nazzâm'a atfedilen "kümûn" (gizlenme) ve "zuhûr" (ortaya çıkma) teorisi merkezi bir rol oynar. Bu teoriye göre, yaratılışın ilk anında canlıların tabiatlarına yerleştirilen potansiyel özellikler, zaman içerisinde çevresel şartlara ve ihtiyaçlara bağlı olarak tezahür eder. Bu çerçevede Câhız, canlılarda farklı tabiatların olduğunu ve bu özelliklerin ortaya çıkma biçimlerinin canlıların hayatta kalma şanslarını nasıl etkilediğini analiz eder. Bu süreçleri, Allah'ın evrendeki işleyiş yasaları olan "sünnetullah" anlayışıyla temellendirir. Câhız, canlılar arasındaki yaşam mücadelesini, çevrenin organizmalar üzerindeki etkisini ve hayatî organların fonksiyonel avantajlarını detaylandırırken modern evrimsel biyolojinin bazı konularına temas eder. Onun gözlemlerinde besin zinciri, adaptasyon, modifikasyon ve metamorfoz gibi başlıklar doğal seçim mekanizması bağlamında izlenebilir. Örneğin canlıların düşmanlarından korunmak için geliştirdikleri kurnazlıklar, avlanma metotları ve zekice savunma mekanizmaları, onların doğada avantajlı konuma geçmelerini sağlayan unsurlar olarak betimlenir. Doğal seçimin ötesinde, Câhız'ın eserlerinde yapay seçim, cinsel seçim ve akraba seçilimi gibi mekanizmaların da izdüşümlerine rastlanır. İnsanların hayvanlar üzerindeki müdahaleleri, evcilleştirme süreçleri ve üreme ile neslin devamı üzerindeki etkileri yapay seçim bağlamında değerlendirilebilecek veriler sunar. Benzer şekilde canlıların eş seçimi ve aile içi/tür içi yardımlaşma eğilimleri de modern evrimsel teorinin cinsel seçim ve akraba seçilimi alt mekanizmalarıyla paralellik gösterir. Buna karşın, Câhız'ın tabiat felsefesinde "ortak ata" kavramına dair doğrudan ve açık bir görüş beyan edilmediği görülmektedir. Her ne kadar kümûn-zuhûr teorisi ve sünnetullah anlayışı çerçevesinde ortak ata fikri mümkün görünse de Câhız'ın eserlerinde bu yönde bir iddia bulunmamaktadır. Özellikle insan ve maymun arasındaki fiziksel ve karakteristik benzerliklere dair yaptığı vurgular, bazı araştırmacılar tarafından ortak ata fikrine yorulsa da bu tür çıkarımların metnin orijinal bağlamından kopuk, anakronik ve zorlama yorumlar olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmanın temel amacı ise literatürdeki Câhız ve evrim düşüncesi arasındaki ilişkiye dair iddiaları değerlendirmek ve bugüne kadar ihmal edilen yapay, cinsel ve akraba seçilimi gibi evrimin alt mekanizmalarının Câhız'ın metinlerindeki izdüşümlerini bütüncül bir perspektifle ortaya koymaktır. Bu bağlamda, Câhız'ın eserlerindeki zoolojik veriler, anakronizme düşmekten kaçınılarak modern biyolojik kategoriler ışığında çözümlenmektedir. Sonuç olarak Câhız, canlıların tabiatlarını ve değişim süreçlerini gözlem ve deney süzgecinden geçirerek dönemi için oldukça önemli bir zoolojik perspektif sunmuş, evrimsel mekanizmalara dair önemli ipuçları barındıran özgün bir tabiat felsefesi geliştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Câhız, Evrim, Tabiat Felsefesi, Sünnetullah, Kümûn ve Zuhûr Teorisi.

Giriş

Canlıların zaman içerisinde değişime uğradığı fikri, yaygın kanaatin aksine Charles Darwin (ö. 1882) ile başlamamış, kökenleri Antik Yunan düşüncesine kadar uzanan bir arka plana sahiptir.

** Bu çalışma, "Câhız'ın Tabiat Felsefesinde Evrimin İmkânı" (Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023) başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Anaksimandros (ö. 546 MÖ), ilk canlıların suda yaşadığını ve karaların sonradan işgal edildiğini ileri sürerek bir evrim anlayışı geliştirmiş,¹ Herakleitos (ö. 475 MÖ) ise her şeyin sürekli bir akış ve değişim halinde olduğunu söyleyerek bu düşünceye felsefî bir zemin sunmuştur. Modern zamanlarda bu düşünceyi sistematik bir çerçeveye oturtan ilk isim ise Jean Baptiste Lamarck (ö. 1829) olmuştur. Lamarck, bir organın işlevselliği ve kullanım sıklığına bağlı olarak geliştiğini, kullanılmayan organların ise köreldiğini savunmuştur. Lamarckçı evrim anlayışının bu temel varsayımları, “Sinir sıvısı” adını verdiği unsurun organ gelişimini sağladığını ve yaşam boyu kazanılan bu özelliklerin gelecek nesillere aktarıldığını ileri sürmüştür.² Bu süreçte Robert Jameson (ö. 1854) “evrim” sözcüğünü bilimsel literatüre kazandıran ilk isim olmuş, Robert Chambers (ö. 1871) ise 1844 yılında *Yaratılışın Doğal Tarihinin İzleri* (*Vestiges of the Natural History of Creation*) isimli çalışmasında “transmutasyon” fikrini geniş kitlelere yaymıştır.³

Darwin ise kendinden önceki çalışmaları incelemiş ve bunları kendi gözlemleriyle birleştirerek *Türlerin Kökeni* (*The Origin of Species*) adlı meşhur kitabını kaleme almıştır. Darwin’in kuramı, canlıların ortak soydan evrimleşerek meydana geldiği ve doğadaki seçim baskısı altında hayatta kalmaya çalıştığı fikrine dayanır. Hayatta kalmayı başaranlar, kalıtsal özelliklerini üreme yoluyla sonraki nesillere aktarırlar. Modern biyolojide “doğal seçim” olarak adlandırılan bu yaklaşımda canlılar nesiller boyunca bir seçilime uğramakta ve evrimleşmektedir. Böylece yeni türler ortaya çıkmakta ve var olan türler ise hayatta kalma şanslarını yitirmektedir. Bundan dolayı Darwin, doğanın tüm dengesini doğal seçim mekanizması üzerine kurmaktadır.⁴ Bununla birlikte biyolojide bu mekanizma en baskın mekanizma olarak görülse de yapay seçim, cinsel seçim ve akraba seçimi gibi yirmiden fazla mekanizmanın varlığı da kabul edilmektedir. Bu mekanizmalar, canlıların güç, avcılık ve üreme becerisi gibi avantajlar elde ederek hayatta kalmalarına yardımcı olmaktadır.⁵

Darwin’in evrim kuramı bahsedilen süreçlerden geçmiş ve biyolojide önemli teorilerden biri haline gelmiştir. Darwin’in doğa tarihindeki bu köklü etkisi yadsınamaz olsa da modern biyolojinin gelişim sürecinden yüzyıllar önce, İslam düşünce geleneğinin klasik döneminde de benzer bir merakın izlerini sürmek mümkündür. Literatürde; İhvân-ı Safâ (X. yüzyıl), İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), Bîrûnî (ö. 453/1061), Nizâmî-i Arûzî (ö. 552/1157), İbn Tufeyl (ö. 581/1185), Tûsî (ö. 672/1274) ve İbn Haldûn (ö. 808/1406) gibi isimlerin, varlık mertebeleri ve türlerin dönüşümü (transmutasyon) üzerine geliştirdikleri fikirlerde evrim düşüncesinin erken dönem nüvelerine rastlanmaktadır. Bu geniş entelektüel geleneğin içerisinde, özellikle biyolojik gözlemleri felsefî bir derinlikle harmanlayan ve kendisinden sonraki isimlerin pek çoğuna ilham kaynağı olan Mu’tezilî kelâm âlimi ve doğa bilimci Câhız, konuyu ele alış biçimiyle ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Nitekim Câhız, canlılar dünyasındaki bu değişim ve işleyiş süreçlerini anlama ve anlamlandırma çabasıyla, zooloji alanında telif edilen ilk Arapça eser olma niteliği taşıyan yedi

¹ Brian Garvey, *Philosophy of Biology*, ed. Alexander Bird (Wales: Acumen Publishing Limited, 2007), 1; Douglas Joel Futuyma, *Evolution*, ed. Andrew D. Sinauer (Sunderland: Massachusetts, Sinauer Associates Inc., 2005), 5.

² Jean Baptiste Lamarck, *Philosophie Zoologique*, ed. Andre Pichot (France: Satanic mill mars, 2018), 21-22; Ernst Mayr, *This Is Biology: The Science of The Living World* (Cambridge: Harvard University Press, 1998), 176.

³ Mayr, *This is Biology*, 176-177; Çağrı Mert Bakırcı, *Evrin Kuramı ve Mekanizmaları (Evrimin Temelleri ve Nasıl İşlediği Üzerine)* (İstanbul: Ginko Kitap, 2020), 178.

⁴ Charles Darwin, *The Origin of Species*, ed. Charles W. Eliot (New York: The Harvard Literary Classics, 1872), 23, 93; Şaban Teoman Duralı, *A New System of Philosophy-Science From The Biological Standpoint* (İstanbul: İbn Haldun University Press, 2019), 99.

⁵ Bakırcı, *Evrin Kuramı ve Mekanizmaları*, 178-180; Bakırcı, *Evrenin Karanlığında Evrimin Işığı* (İstanbul: Ginko Kitap, 2021), 49-56.

ciltlik hayvan ansiklopedisi olan *Kitâbü'l-Hayevân*'ı⁶ kaleme almıştır. Eser sadece biyolojik bilgilerle sınırlı kalmayıp çevre şartlarının canlılar üzerindeki etkilerinden hayvan psikolojisine, toplumsal yaşayıştan dini inanışlara kadar çok geniş bir yelpazeyi kapsar. Câhız bu eseri, yaratılan canlılardaki ihtişamı sergileyerek insanı, Yaratıcıya götüren delilleri göstermek ve varlık gayesini ortaya koymak amacıyla yazmıştır. Diğer eserlerinde de yer yer canlılar ile ilgili görüşlerini aktarmaktadır. Bu eserler, canlılar üzerine çalışan birçok modern araştırmacının dikkatini çekmiş ve Câhız'ın canlılarla ilgili görüşlerinin evrimle ilişkilendirilmesine zemin hazırlamıştır.⁷ Ancak mevcut literatüre bakıldığında evrim fikrinin Câhız'ın tabiat felsefesinde tam olarak nerede durduğu, hangi epistemolojik zeminde ele alındığı net olarak ortaya konulamamıştır. Ayrıca konuyla ilgili çalışmaların⁸ büyük bir kısmı evrim kuramını, yalnızca doğal seçim mekanizmasını merkeze alarak incelemiş; yapay seçim, cinsel seçim ve akraba seçilimi gibi diğer önemli mekanizmaları göz önünde bulunduran bütüncül bir okuma yapılmamıştır.

Bu eksikliklerden hareketle çalışma, Câhız'ın tabiat felsefesinde evrim ve evrim mekanizmalarının imkânını, bütüncül bir perspektifle ele almayı amaçlamaktadır. Câhız'da canlıların tabiatındaki değişim süreçleri; modern biyolojinin “evrimsel mekanizmalar” olarak adlandırdığı olgularla yapısal benzerlikler gösteren, ancak temelde canlılarda (saklı bulunan) kabiliyetlerin sünnetullah çerçevesinde ve çevre şartları etkisinde tezahür etme süreci olarak yorumlanabilir. Bu noktada Câhız, hocası Nazzâm'dan devraldığı kümûn-zuhûr nazariyesini biyolojik alana taşımış görünmektedir. Bu teori bağlamında canlılardaki değişim, rastlantısal bir süreçten ziyade, yaratılış anında onların tabiatında gizlenmiş (kümûn) potansiyellerin, dışsal şartların baskısıyla açığa çıkması (zuhûr) olarak tahlil edilmektedir. Ayrıca metodolojik bir zorunluluk olarak belirtilmelidir ki bu çalışmada modern biyoloji literatürüne ait kavramların (doğal, yapay, cinsel ve akraba seçilimi) kullanımı, tarihsel bir anakronizm riski taşımamaktadır. Aksine bu kavramlar, Câhız'ın 9. yüzyılın imkânları ve kendine has terminolojisiyle yaptığı gözlemleri, modern bir taksonomi içerisinde analitik birer araç olarak tasnif etmek ve Câhız'ın tabiat felsefesindeki yapısal benzerlikleri görünür kılmak amacıyla tercih edilmiştir. Bu bağlamda çalışma, Câhız'ın gözlemlerini modern seçim teorileriyle birebir eşlemek yerine, onun “varlık mücadelesi” ve “çevreye uyum” gibi tespitlerinin modern kategorilerle ne ölçüde örtüştüğünü analiz edecektir. Son olarak, Câhız'ın eserindeki canlılarla ilgili bilgi yoğunluğu göz önüne alınarak, tüm örneklerin dökümünü yapmak yerine teorik çerçeveyi en iyi temsil eden ve bahsi geçen seçim mekanizmalarını karakteristik olarak yansıtan seçili örnekler üzerinden bir inceleme yürütülecektir.

1. Câhız'ın Tabiat Felsefesinin Teorik Çerçevesi: Sünnetullah ve Kümûn-Zuhûr Teorisi

Câhız'ın canlılara olan ilgisi yalnızca zoolojik bir merakın neticesi değil, aynı zamanda ontolojik bir gayeyi temellendirme çabasıdır. Bu gayenin merkezinde, Allah'ın âlemde yarattığı varlıklara bahşettiği “tabiat” (tab'/tabî'a) ile bu tabiatın içerdiği “hikmetleri” sergileme düşüncesi yer alır. Câhız için âlem; tesadüflerle ortaya çıkan bir yer değil, Allah'ın ilim ve kudretine işaret eden deliller ve hikmetlerle örülü muazzam bir alandır. Nitekim onun sünnetullâh olarak baktığı doğadaki kanunlar varlıklarda bulunan ve onun ifadesiyle “beyân” olarak isimlendirilen

⁶ Ayrıca eser hakkında Câhız'ın hayvan psikolojisinden bahseden ilk âlim olduğu belirtilmektedir; bk. Mahfûz Azzâm, *Fî'l-Felsefeti't-tabî'a li'l-Câhız* (b.y.: Dâru'l-Hidâye, 1995), 130-131.

⁷ Rebecca Stott, *Darwin's Ghosts The Secret History of Evolution* (New York: Spiegel & Grau, 2012), 48-49; Ergi Deniz Özsoy, *Evrım, Bilim ve Tarih -Bu Yaşam Görüşünde İhtışam Var-* (İstanbul: Ginko Kitap, 2022), 13-16; Caner Taslaman, *Evrım Teorisi, Felsefe ve Tanrı* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2013), 43; Ömer Türker, *Evrım Risalesi İslam Düşünce Geleneğinden Hareketle Bir Değerlendirme* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023), 12.

⁸ Metin içinde detaylı olarak ele alındığından burada bu çalışmalara ayrıca değinilmemiştir.

işaretlerdir. Bu işaretler insanı düşünmeye yönelten ve varlıklarda bulunan açık ve gizli delillerdir. Buradan hareketle Câhız'ın sünnetullâh anlayışı kümûn-zuhûr teorisi ve varlıklardaki beyân özelliği ile ilişkilidir.⁹ Başka bir deyişle Allah'ın varlıklara yerleştirdiği farklı tabiatların süreç içerisinde ortaya çıkışı, tekrar meydana gelmesi ve her zamanki düzen üzere işlemesidir. Böylece varlıklar yaratılış amacına uygun olarak bir düzeni takip ederler. Nitekim Câhız, kelâm âlimlerinin sadece dinî konularda (*kelâmü'd-dîn*) değil, felsefî/tabii konularda (*kelâmü'l-felsefe*) da uzmanlaşması gerektiğini savunarak, tevhid akidesinin ancak tabiatın yasalarını anlamakla kemale ereceğini vurgular. Ona göre tabiatları ve onların işleyiş yasalarını yok sayarak inşa edilen bir ilâhiyat, kendi delillerini ortadan kaldırma riskiyle karşı karşıya kalacaktır.¹⁰

Câhız'ın tabiat anlayışının zeminini, kümûn-zuhûr nazariyesi oluşturur. Lügatte “bir şeyin içinde gizli bulunma” (*kümûn*) ve “gizli olanın açığa çıkması” (*zuhûr*) anlamlarına gelen bu teori; Allah'ın tüm cevherleri, canlıları, nitelikleri ve potansiyel değişimleri yaratılışın ilk anında bir defada yarattığı (*halk-ihira*) fikrine dayanır. Bu anlayışa göre varlıktaki değişim ve dönüşümler yeni bir “yoktan yaratma” değil; ilk yaratılış anında varlığın bünyesine yerleştirilen gizli niteliklerin, uygun şartlar ve sebepler oluştuğunda açığa çıkmasıdır.¹¹ Buna göre kümûn-zuhûr teorisi, atomcu kelâm ekollerinin savunduğu “arazların her an yeniden yaratılması” fikrinden ayrılarak varlığa kendi içinde tutarlı bir yasalılık ve potansiyel değişim kapasitesi tanır. Câhız da insanlarda, diğer varlıklarda ve ateşin bazı cisimlerde saklı/gizli (*kâmin*) olduğunu ve sonraki süreçlerde ortaya çıkan özelliklerin olduğunu söyler. Bu konuda kümûn ve zuhûr teorisine yönelik Nazzâm'ın görüşlerini de detaylı bir şekilde aktarır.¹² Dolayısıyla Câhız'ın sisteminde türler arasındaki farklılaşma veya çevresel uyum süreçleri, canlının tabiatına önceden yerleştirilmiş olan “gizli özelliklerin” uygun şartlar altında tezahür etmesidir. Bu teorik zemin, canlıların eylemlerini doğal zorunluluk (tab') çerçevesinde açıklamaya imkân tanır. Câhız; nefes alma, beslenme ve üreme gibi biyolojik eğilimlerin, canlının bünyesindeki yerleşik tabiattan kaynaklandığını savunur. Sümâme b. Eşres (ö. 213/828) ve Nazzâm gibi düşünürlerle paylaştığı bu nedenselci eğilim, âlemde gayesiz bir işleyişe yer bırakmayan bir nedensellik ağını öngörür. Nesnelerin ve canlıların hareketleri, dışarıdan bilinçli bir müdahale olmaksızın, Allah'ın onlara bahşettiği “mahall/tabiat” uyarınca gerçekleşir.¹³ Ancak Câhız'ın bu nedensellik vurgusu, onu ilâhî iradeyi devre dışı bırakan bir zorunlu determinizme götürmez. Aksine o, bu düzenli işleyiş sünnetullah veya kâim/yerleşik âdet kavramlarıyla açıklar. Burada Câhız'ın kullandığı ve temelinde nedenselliği barındıran kâim âdet kavramı; Eş'arî gelenekteki Allah tarafından her an değiştirilmeye imkân tanıyan ilâhî alışkanlık ile Kâdî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) zorunsuzluk üzerine kurduğu iradî süreklilikten

⁹ Amr b. Bahr el-Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Mısır: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1965-1968), 1/35; Fatma Aygün, *Gâye ve Nizam Delili Bağlamında: Ebû Osmân el-Câhız'ın Teleolojik Yaklaşımı* (Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2022), 115; Veysel Eliş-Seyithan Can, “Teoloji ve Biyolojinin Kavşağında: Genotip, Fenotip ve Kümûn-Zuhûr Teorisi”, *Van İlahiyat Dergisi* 13/22 (2025), 45-46.

¹⁰ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 2/134-135; Veysel Eliş, *Câhız'ın Tabiat Felsefesinde Canlılar ve Evrim* (İstanbul: Küre Yayınları, 2026), 14-15; Ahmet Mekin Kandemir, *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 125.

¹¹ Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-red alâ İbnî'r-Râvendî el-Mülhid*, thk. H. S. Nyberg (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye, 1925), 51-52; Ebû'l-Feth eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Ebû Ali Mehnâ ve Ali Hasan Fâ'ûr (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1993), 1/70; Abdulkâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 1995), 128-129; Harry Austryn Wolfson, *The Philosophy of the Kalam* (Cambridge: Harvard University Press, 1976), 498-499; Osman Demir, *Kelâmda Nedensellik İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 165.

¹² Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 1/201-202, 5/6-40; Câhız, *Kitâbü'd-Delâil ve'l-i'tibâr ale'l-halk ve't-tedbir* (Beyrut: Daru'n-Nedveti'l-İslâmiyye, 1988), 13, 16-17.

¹³ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 1/34; Yunus Cengiz, *Doğa ve Öznellik Câhız'ın Ahlâk Düşüncesi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 166; Cengiz, “Nazzâm'ın Doğa Felsefesinde İtimâd Hareketi: Ne'liği ve İşlevi”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2014), 143-168.

yapısal olarak ayrılır.¹⁴ Onun düşüncesinde kâim âdet, doğrudan sünnetullah ile özdeşleşir ve Allah'ın nesnelere bahşettiği değişmez tabiatlar uyarınca (*tab'*) işleyen bir yasallığı temsil eder. Dolayısıyla buradaki âdet, süreklilik arz eden bir mucize imkânından ziyade, tabiatın rasyonel ve nedensellik ağını ifade eden bir terimdir. Başka bir deyişle Câhız'a göre "tabiat" olarak isimlendirilen şey, aslında Allah'ın düzen içerisinde devam edegelen yaratma sünneti ve kâim âdetidir. Bu durum herkesin alışkın olduğu ve bildiği bir düzen olup Allah tarafından meydana getirilen, hiçbir şekilde kesintiye uğramayan ve düzensizliğin bulunmadığı bir yapıya sahiptir.

Câhız, Allah'ın âleme müdahalesini ve mucizelerin imkânını da yine bu "yasallık" içerisinde okur. Onun düşüncesinde mucize veya harikulâde olaylar, tabiatın tamamen yok sayılması değil; alışılmış düzenin (kâim âdet) dışındaki, ancak varlıkta ilk andan beri gizli bulunan tabiatın Allah'ın dilemesiyle açığa çıkarılmasıdır. Buna örnek olarak usbur balıklarının düzenli göç vakitleri veya zencilerin iklimsel etkilerle fiziksel değişim geçirmesi gibi fenomenleri, tabiatın Allah'ın koyduğu kanunlar (âdet) çerçevesindeki kararlılığına delil gösterir. Aynı şekilde ona göre insanın maymuna dönüşmesi (*mesh*) gibi büyük anatomik değişimler de aklen mümkündür.¹⁵ Zira her varlıkta mevcut olan fakat ancak ilâhî irade veya olağanüstü şartlar neticesinde beliren bir "dönüşüm potansiyeli" mevcuttur.

Sonuç itibarıyla Câhız'ın tabiat felsefesi; hikmet, nizam ve sünnetullah üzerine kurulu teleolojik bir yapıdır. Varlıklardaki değişimler rastlantısal değil, kümûn-zuhûr teorisi uyarınca canlıların tabiatında saklı olan özelliklerin açığa çıkmasıdır. Bu teorik çerçeve, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ele alınacak olan evrim mekanizmalarının, Câhız'ın düşüncesinde "rastlantısal" olarak değil, önceden planlanmış bir "ilâhî düzenleme" olarak nasıl anlam kazandığını ortaya koymaktadır.

2. Câhız'ın Tabiat Felsefesinde Ortak Ata İddiaları ve Türlerin Değişimi Meselesi

Evrimin temel mekanizmalarından biri olan doğal seçim, ortak ata fikrini açıklamakta kullanılan temel mekanizmalardan biridir. Buna göre seçim baskısı altında nesillerini devam ettirebilen canlılar kalıtsal özelliklerini de sonraki nesillere aktarır. Böylece sayısal çoğunluğu sağlayarak, aynı tür olanlar "ortak bir atadan" türeyerek benzer çeşitlenmeye zemin hazırlar ve hayatta kalmayı sürdürürler.¹⁶ Modern literatürde Câhız'da ortak ata fikrinin olduğunu ilk defa Alman bilim tarihçi Eilhard Wiedemann iddia etmiştir. O, *Kitâbü'l-Hayevân* eserinde yer alan ve Câhız ve muhatabı arasında geçen şu diyalog üzerinden yılanların aslında su hayvanları olduğu iddiasına dayanarak Câhız'da evrimin olduğunu ve ortak ataya işaret ettiğini ileri sürmüştür:

Ben şöyle dedim: Kara yılanları yaşlandıkları zaman hava solurlar. Bu onlar için yeterlidir. Aynı durum yaşlandıkları zaman kertenkeleler/kelerler için de geçerlidir.

O şöyle dedi: Ancak aynı durum bataklığın olduğu yerlerdeki çalılıklarda, nehirlerin kıyılarında ve durgun sularda yaşayan su yılanları için geçerli değildir. Zira su yılanları düz veya dağlık yerlerde bulunurlar. Gür sel suları, birçok haşerat (böcekler), yük hayvanı ve yırtıcı türünü sürükleyerek taşır. Bu yılanlar ürerler, çoğalırlar veya anneleri ve babaları da belki su yılanlarıydı. O zaman su yılanlarının tabiatındaki asıl gelişim nasıl olmuştur? Çünkü karada, denizde ve kayalık ve kumlu zeminde yaşarken de tabiatları gereği yılanlar su yılanlarıdır, nemli yerlerde ve suda yaşarlar.

¹⁴ Câhız, *Kitâbü'd-delâil ve'l-i'tibâr*, 43; Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 1/145; Meliha Bilge, "Câhız'ın Mûcize Anlayışı: Tabiat Teorisi ve Âdet Anlayışı Çerçevesinde Bir İnceleme", *Kader* 19/2 (2021), 537.

¹⁵ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 3/259, 4/73, 101-102, 6/442-443.

¹⁶ Darwin, *The Origin of Species*, 23, 93; Futuyma, *Evolution*, 1-2, 247; Garvey, *Philosophy of Biology*, 7.

Karada yaşayan yılanların ince ve uzun olmaları tabiatlarından dolayı iki nedenden kaynaklıdır. Onlardan biri uzun yaşamalarıdır. Diğeri ise verimli ekili yerlerden uzakta olmalarıdır. Buna uygun olarak suda ve bataklık alanlarda büyüktürler.

Ve şöyle devam etti: Suda balıklarla beraber yaşayan Mârmâhî ve Enkelîs gibi (yılana benzeyen) yılan balıkları ve her canlı iki türden oluşur. Bunların biri yilandan türemiş ve çevredeki kara ve denizin tabiatının etkisiyle değişmiştir. Diğerleri balıkların ve yılanların neslidir. Bunlar, balıkların doğası yılanlarınkine yakın olduğundan birbirlerini karşılıklı olarak döllemişlerdir. Yılanlar başlangıçta su hayvanlarıydı ve hepsi yılandı.

Ben de şöyle cevap verdim: Basralılar, Kûfe muşânının (bir tür hurma) Basra'nınkine yakın olduğunu, onları bulundukları yerin değişime zorladığını iddia ederler. Hicazlılar, Hindistan cevizinin palmyesinin (*nârecîl*), *mukl* palmyesi olduğunu ve çevre şartları dolayısıyla (şehrin tabiatından ötürü) değişime uğradığını söylerler. Bununla ilgili pek çok veri vardır. Ayrıca filin içinde bulunan manda ve domuz tabiatlarından ötürü sulu bir tabiatı olduğunu iddia ederler.¹⁷

Wiedemann, Câhız'da ortak ata ve evrim fikrinin olduğunu, bu diyaloga dayanarak iddia etmiştir. Bu pasajda Câhız'ın muhatabı; kara yılanlarının sel suları gibi dış etkenlerle su ortamına taşındığını, burada suyun tabiatına uyum sağlayarak üreme yoluyla yılan balığına dönüştüğünü veya balıklarla çiftleştiğini ileri sürmektedir. Wiedemann, bu metindeki “ata/anne-babaları” vurgusundan hareketle canlıların ortak bir soydan geldiği sonucuna ulaşsa da metnin bütünü incelendiğinde durumun farklı olduğu görülür. Zira diyalogda anlatılan süreç, farklı türlerin birleşerek yeni bir tür oluşturması değil, benzer tabiatlara sahip canlıların (yılan ve balık) birbirini döllemesi veya aynı türün (yılanın) çevresel değişimle farklı bir form kazanmasıdır. Dolayısıyla burada Darwinci anlamda bir “ortak ata” kurgusundan ziyade, tür içi bir adaptasyon ve tabiatların yakınlığına bağlı sınırlı bir etkileşim söz konusudur. Ayrıca, yılanların kökenine ve çevreye uyumuna dair bu iddiaların bizzat Câhız'a değil, onun muhatabına ait olduğu görülmektedir.

Câhız'ın muhatabı, kara yılanlarının ince ve uzun yapısını kurak arazilerdeki yaşam şartlarına, su yılanlarının büyüklüğünü ise sulak alanlara bağlayarak çevresel etkenlerin fizyolojik etkisine dikkat çekmiştir. Yılanların ve balıkların tabiatlarının yakınlığı nedeniyle çiftleşebilecekleri yönündeki varsayım, muhatabın tutarsızlıklar içeren bir görüşüdür. Câhız, muhatabının su yılanlarının başlangıçta kara yılanı olduğu veya balıklarla türler arası bir yakınlık kurduğu yönündeki tutarsız varsayımlarını aktarırken, aslında meselenin merkezine “tabiatın etkisi” fikrini yerleştirir. Bu noktada kara yılanının suyun doğasına uyum sağlayarak yaşamını sürdürmesi, canlının değişen şartlar karşısında sergilediği hayatta kalma refleksidir. Câhız'ın bu süreçteki tutumu, biyolojik bir mutasyondan ziyade, dışsal etkenlerin canlı tabiatı üzerindeki dönüştürücü etkisine işaret etmektedir. Ayrıca kümûn-zuhûr teorisinin canlılardaki tezahürü açısından önemli bir örnektir. Zira canlıların tabiatlarındaki özelliklerin değişen şartlara uyum sağlayarak hayatta kalmasını açıklamaktadır. Nitekim Câhız çevrenin canlılar üzerindeki bu etkisini desteklemek için botanik dünyasından deliller sunmaktadır. Kûfe ve Basra'daki hurma çeşitlerinin (muşân)

¹⁷ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/128-130; Von Eilhard Wiedemann, “Beiträge zur Geschichte Der Naturwissenschaften. XLVI. Darwinistisches bei Gähiz”, *Sitzungsberichte der Physikalisch-Medizinischen Sozietät zu Erlangen* 47 (1915), 130-131; A. M. Celal Şengör, *Yaşamın Evrimi Fikrinin Darwin Döneminin Sonuna Kadarki Kısa Tarihi* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2020), 46-47; Asım Kaya, *Darwin'in Müslüman Öncüleri: Anakronik Bir Okumanın Felsefi Eleştirisi* (Ankara: Eskiyei Yayınları, 2022), 99-100.

birbirine yakınlığı ile Hindistan cevzinin mukl palmyesiyle benzerliğini, bu bitkilerin yetiştikleri bölgelerdeki benzer hava ve iklim şartlarıyla açıklar. Bu özelliklere sahip bölgelerde yetişen bitkilerin karakteristik bir yakınlık sergilemesi, Câhız'ın perspektifinde rastlantısal bir gelişim değil, çevresel etkenlerin varlıklar üzerindeki ve sünnetullah dairesindeki tezahürüdür. Sonuç olarak, Câhız'ın sunduğu bu bilgiler, türlerin birbirine evrilmesinden ziyade; coğrafya, iklim ve beslenme gibi unsurların canlıların dış görünüşü ve tabiatı üzerinde meydana getirdiği büyük farklılaşmaları kanıtlamaya yöneliktir.

Câhız'ın evrim fikriyle ilişkilendirilmesinde Mehmet Bayrakdar da önemli bir isimdir. Bayrakdar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi* adlı eserinde Nazzâm, İhvân-ı Safâ, İbn Miskeveyh ve Bîrûnî'yle birlikte Câhız'ı, Darwin'den çok daha önce evrimden bahseden biri olarak konumlandırır. Bu bağlamda Câhız'da çevreye uyum, besin zinciri ve yaşam mücadelesi gibi doğal seçim unsurlarının bulunduğunu ifade eder. Ayrıca Nazzâm'ın kûmûn-zuhûr teorisinden hareketle canlılığın kökenini sorgulayan Bayrakdar, Câhız'ın metinlerine dayanarak insanın ortak atasının maymun olabileceğini ve türlerin değişimi hakkında bilgilerin mevcut olduğunu savunur. Bu fikirlerin ise Lamarck ve Darwin'in teorilerine kaynaklık ederek Avrupalı düşünürleri etkilediğini ve Câhız'daki "mesh" kavramının ortak ata fikrine temel teşkil edebileceğini ileri sürer.¹⁸ Bu iddiasını ise Câhız'ın şu ifadeleri üzerinden temellendirir:

Tablo 1. *Kitâbü'l-Hayevân*'da Mesh Konusu ile İlgili Bölüm.

İnsanlar, meshin varlığı hakkında farklı sözler söylediler: Onlardan bazıları mesh ile değişikliğe uğramış hayvanların üremediğini ve hayatta kalamayacağını yalnızca ibret ve ders amaçlı var olduklarını, (Allah'ın kudretine) şahadet ettiklerini iddia ettiler. Bazıları ise hayatta kaldığını ve ürediğini keler, kedi balığı, tavşanlar, köpekler ve bunun dışındaki hayvanların meshin nesilleri olduğunu ve meshe uğradığını öne sürdüler. Aynı şekilde yılanlar hakkındaki görüşleri de böyledir. ¹⁹	و[قد] قال النَّاسُ في المَسْخِ بِأَقْوِيلَ مُخْتَلَفَةً: فَمِنْهُمْ مَنْ زَعَمَ أَنَّ المَسْخَ لَا يَتَنَاسَلُ وَلَا يَبْقَى إِلَّا بِقَدَرِ مَا يَكُونُ مَوْعِظَةً وَعِبْرَةً، فَقَطَّعُوا عَلَى ذَلِكَ الشَّهَادَةَ. وَمِنْهُمْ مَنْ زَعَمَ أَنَّهُ يَبْقَى وَيَتَنَاسَلُ، حَتَّى جَعَلَ الضَّبُّ وَالْجُرَى، وَالْأَرَانِبُ، وَالْكَلَابُ وَغَيْرَ ذَلِكَ، مِنْ أَوْلَادِ تِلْكَ الْأُمَمِ الَّتِي مُسِخَتْ فِي هَذِهِ الصُّورِ. وَكَذَلِكَ قَوْلُهُمْ فِي الْحَيَّاتِ.
--	--

Bayrakdar, çevirisini *Kitâbü'l-Hayevân*'dan yaptığımız yukarıdaki pasajı şu şekillerde tercüme etmiştir:

Halk, *mesh*'in (dört ayaklı hayvanların ilk örneği) varlığı hakkında farklı şeyler söyledi. Bazıları onun evrimini kabul ettiler ve onun köpek, tilki, kurt ve benzeri hayvanları meydana getirdiğini söylediler. Bu familyanın üyeleri, bu örnekten (*mesh*) gelmektedir.²⁰

Mutasyona uğramış yaratıklar hakkında farklı görüşler duymaktayız. Bazıları onların üremediğini söylerler, sadece (insanlara) bir ikaz ve ders vermek için yeterince uzun yaşarlar ve (Allah'ın kudretine) şahadet ederler. Diğerleri, onların normal bir hayat düzeni sürdürdüklerini ve ürediklerini söylerler ve hatta kelerlere, kedibalıklarına, yabani tavşanlara, köpeklere ve diğer benzer hayvanlara (bu varlıklara) benzer hayvanlık

¹⁸ Mehmet Bayrakdar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi* (Ankara: Kitabiyat, 2001), 47-59; Mehmet Bayrakdar-Mehmet Vural, "Câhız ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 10/1 (2012), 117-126; Harun Çağlayan, "Müslüman Kültürü Açısından Yaratılış ve Evrim Konularına Bir Bakış", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2020), 500-501.

¹⁹ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/68.

²⁰ Bayrakdar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 49.

karakteri sergilemiş olan mutasyona uğramış insanların nesli olarak da bakarlar. Onlar, yılanlar hakkında da aynı şeyi söylerler.²¹

Bayrakdar, Câhız'ın metinlerindeki mesh (المسح) kavramını ilk tercümesinde “dört ayaklı hayvanların ilk örneği” veya “insana çok benzeyen bir maymun”, “metamorfoz/başkalaşım” ve ikinci tercümede ise “mutasyon” şeklinde çevirmiştir. Ayrıca “tenâsele” (تناسل) fiilini ise “evrim” şeklinde tercüme ederek Câhız'ın türlerin değişkenliğini ve evrimi kabul ettiğini ileri sürmüştür. Ancak Bayrakdar'ın, Câhız'ın terminolojisinde yer alan *mesh* ve *tenâsele* gibi kavramlara yüklediği ‘mutasyon’ ve ‘evrim’ gibi anlamların, metnin tarihsel bağlamını göz ardı eden anakronik bir okumanın ötesine geçerek, klasik düşüncüyü modern paradigmanın dar kalıplarına indirgeyen bir tahrifat olduğu söylenebilir. Halbuki Câhız'ın eserindeki mesh anlatıları kendi özgün görüşlerinden ziyade başkalarından aktardığı iddialardır. Klasik literatürde mesh; bir varlığın ilâhî ceza neticesinde başka bir surete, özellikle daha bozuk ve çirkin bir forma (maymun veya kertenkele) dönüşmesini ifade eder.²² Aynı şekilde İslam öncesi bedevîlerde ve kadim Yunan mitolojisinde de ilâhî ceza olarak insanların hayvanlara ve yıldızlara dönüşmesi inancını temsil eder.²³ Câhız da bu durumu, insanın maymun veya domuza dönüşmesi üzerinden bir ibret ve sına örneği olarak ele alır. Dolayısıyla, üreme anlamına gelen *tenâsele* kavramına veya teolojik bir başkalaşımı ifade eden mesh kelimesine modern biyolojik anlamlar yüklemek (metamorfoz, mutasyon) yöntemsel bir anakronizme ve zorlama yorumlara yol açmaktadır. Nitekim metamorfoz tür içi değişimleri ve canlıların büyümesini, mutasyon; gen düzeyindeki değişimleri, evrim ise sadece bir tür değil birçok türü içeren, kalıtsal değişimleri ifade etmektedir.²⁴ Diğer taraftan evrimsel süreçler genelde mükemmele doğru bir gelişimi (tekâmül) ifade ederken, Câhız'da betimlenen değişimler çoğu zaman aksi yönde, yani bir bozulma veya aslından uzaklaşma şeklindedir. Bu nedenle mesh kavramı için “ters tekâmül” ifadesini kullanmak, Câhız'ın tabiat felsefesiyle daha uyumludur. Bu noktada canlılardaki form değişikliği, kümûn-zuhûr nazariyesi bağlamında, canlının tabiatında bulunan gizli bir potansiyelin, çevresel veya teolojik etkilerle açığa çıkması olarak okunmalıdır. Câhız'ın bu başkalaşimleri yaratılış kanunu içinde değerlendirmesi ise söz konusu değişimlerin rastlantısal birer mutasyon değil, sünnetullah dairesinde işleyen fizyolojik ve hikmetli birer nizam olduğunu kanıtlar. Bu çerçevede, mutasyon veya metamorfoz gibi modern terimlerin Câhız'ın çağı ve sistemi için zorlama yorumlar olduğu, asıl meselenin ilâhî yasalar çerçevesinde gerçekleşen bir ontolojik başkalaşım olduğu söylenebilir.

2.1. Beşer-Maymun Benzerliği ve ‘Mesh’ Olgusu

Câhız'da beşer ile maymun arasındaki benzerlik ve buna bağlı olarak gelişen mesh tartışması, yalnızca geçmiş kavimlere yönelik teolojik bir cezalandırma değil, aynı zamanda canlıların fiziksel yapısı ve tabiatların değişkenliği üzerinden rasyonelleştirilen bir argümandır. Bir önceki başlıkta Câhız'ın bu konuya yaklaşımı incelendiğinde, onun teolojik bir “mucizeyi” (mesh), canlının tabiatındaki potansiyeller ve çevresel etkilerle nasıl ilişkilendirdiği görülmektedir. Bu bağlamda Câhız, meshi yalnızca bir ayet yorumu olarak değil, beşerî formun hayvani tabiata olan yakınlığı

²¹ Bayrakdar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 51; Bayrakdar, “Mesh veya Mutasyon”, *Evrime ve Tasarım Geleneksel ve Çağdaş Metinler Seçkisi*, ed. Recep Alpyağılı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 49-56.

²² İsmâil b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh tâcû'l-lugâ ve sihâhu'l-arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafur Attar (Beyrut: Daru'l-İlmî'l-Melabiye, 1979), 1/431; Râgıp İsfahânî, *Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, nşr. Mustafa Baz (b.y.: Mektebutu'n-Nazar, ts.), 605.

²³ Charles Pellat, “Maskh”, *The Encyclopaedia of Islam*, ed. P. Bearman vd. (Leiden: Brill, Second Edition, 2012), 6/736.

²⁴ Shoaib Ahmed Malik, *Islam and Evolution al-Ghazâlî and the Modern Evolutionary Paradigm* (London, New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2021), 167-168; Anne Sverdrup-Thygeson, *Böcekler Gezegeni (Tuhaf, Yararlı ve Hayranlık Uyandırıcı Dostlarımız Üzerine)*, çev. Dilek Başak (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020), 19-20; Futuyma, *Evolution*, 161-162, 225; Kaya, *Darwin'in Müslüman Öncüleri*, 132-139.

ve bu yakınlığın yaratılış içindeki hikmeti üzerinden de temellendirir. Buradan hareketle Câhız'ın tabiat felsefesinde ortak ata ve türlerin değişimi tartışmalarının merkezinde yer alan beşer-maymun benzerliği, yalnızca fizyolojik bir gözlem değil, aynı zamanda sünnetullah çerçevesinde işleyen ve kümûn-zuhûr nazariyesiyle temellendirilen ontolojik bir meseledir.

Câhız, her ne kadar mesh ile ilgili nakledilen haberlere ihtiyatla yaklaşıp da beşer ile maymun arasındaki anatomik yakınlık üzerine derinlemesine görüşler ortaya koymuştur. Ona göre maymunlar; kafa, yüz, göğüs ve omuz yapısı gibi dış yapısal özellikler bakımından beşere en yakın canlılardır. Hatta o, Aristoteles'in *Kitâbü'l-Hayevân*'ına ve tıp literatürüne atıf yaparak, bu benzerliğin iç organ düzeyinde de geçerli olduğunu belirtir. Ancak Câhız'ın perspektifinde bu anatomik yakınlık, tesadüfi bir evrimsel süreçten ziyade, ilâhî bir hikmetin tezahürüdür. Ona göre maymunun beşerî formda ve hayvanî bir tabiatla yaratılması, beşerin kendi yaratılışı üzerine düşünmesi ve sahip olduğu akıl nimetinin kıymetini bilmesi için bir ibret vesilesidir. Öyle ki Câhız'a göre, şayet Allah'ın bir lütfu olan zekâ maymunlara verilseydi, aradaki kuyruk, kol kası ve kıl yapısı gibi fiziksel ayrımlar onların beşerî seviyeye ulaşmasına engel teşkil etmeyecekti.²⁵ Bu durum, canlıların tabiatında bulunan potansiyellerin (kümûn) ne ölçüde birbirine yakın olduğunu, ancak nihai ayrımın ilâhî bir sınıflandırma olan akıl ile belirlendiğini göstermektedir.

Câhız, maymunların karakteristik özellikleri ve sosyal davranışları da ele alır. O, maymunların gülebilen, sevinebilen, kalçası üzerine oturabilen, eliyle yemek yiyebilen, taklit yeteneği yüksek, el becerisi bakımından (örneğin bir cevizi dağıtmadan bütün halde çıkarabilmesi) oldukça becerikli ve suya düştüğünde yüzmeyi bilmeyen bir insan gibi boğulan canlılar olduğunu anlatır. Ayrıca özellikle eşlerini kıskanma ve ailevi bağlılık hususunda maymunların, beşer dışındaki diğer tüm hayvanlardan (at, deve, eşek, güvercin vb.) ayrılarak beşerî mizacla örtüştüğünü savunur.²⁶ Bu karakteristik yakınlık, Câhız'ın tabiat sisteminde her canlının Allah'ın âleme koyduğu sünnetullah çerçevesinde belirli bir yetenekle yaratıldığını kanıtlar. Halk arasındaki "maymun çirkindir ama tatlıdır" gibi deyimleri de zikreden Câhız, bu canlının beşerî formun adeta bir "sınır komşusu" olduğunu ima eder.²⁷ Ancak bu noktada Câhız, Darwin'in iddia ettiği gibi türlerin bir ortak atadan kademeli olarak evrildiğini savunmak yerine, bu benzerlikleri yaratılıştaki düzenin ve varlıkların farklı formlara bürünebilme kabiliyetinin bir göstergesi olarak kabul eder. Örneğin Darwin, maymun elinin kusursuzlaşarak insan eline dönüşmesini doğal seçilimle açıklarken Câhız, beşerin dik duruşunu ve ellerinin mükemmelliğini, Platon'un da işaret ettiği gibi "yüce durumları düşünmek" ve "hikmetli işler yapmak" üzere bahsedilmiş ontolojik bir üstünlük olarak niteler.²⁸

Beşer ile maymun arasındaki benzerlik, Câhız'da teolojik bir boyutu olan "mesh" olgusu üzerinden daha rasyonel bir zeminde tartışılabilir. Zira Câhız ve Nazzâm'a göre çevresel koşulların zorlaması veya ilâhî bir müdahale neticesinde beşerin maymuna dönüşmesi aklen mümkündür ve sünnetullah kapsamında meydana gelebilecek bir durumdur. Onlara göre yeryüzünde insanların anlamakta zorlandığı mesh gibi olağanüstü olaylar gerçekleşebilir. Ancak bu olayların kabulü için de bir peygamberin haber vermesi gerekir. Bu sebeple onlar mesh

²⁵ Câhız, *Kitâbü'd-delâil ve'l-i'tibâr*, 32-33; Aristoteles, *Aristotle's History of Animals: In Ten Books*, çev. Richard Cresswell. (London: George Bell, 1883), 33.

²⁶ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 1/215, 4/98, 7/207, 218.

²⁷ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/99.

²⁸ Câhız, *Kitâbü'd-delâil ve'l-i'tibâr*, 44; Plato, *Timaeus*, çev. Peter Kalkavage (Cambridge: Focus an Imprint of Hackett Publishing Company, 2016), 33, 91; Job of Edessa, *Book of Treasures*, çev. A. Mingana (Cambridge: W. Heffer & Sons Limited, 1935), 59, 94-95.

meselesini olağanüstü olaylar ve mucizeler kapsamında değerlendirir. Câhız'ın çağdaşları olan Hişâm b. Hakem (ö. 179/795) ve Mu'tezilî Ebû Bekr el-Esam (ö. 200/816) Allah'ın iradesiyle bir hardal tanesinin hacmini artırmadan formunu (enine ve boyuna) değiştirebileceğini, dolayısıyla bir beşeri, maymun bedenine çevirebileceğini savunmuşlardır.²⁹ Bu anlayış, kümûn-zuhûr nazariyesi bağlamında, canlının tabiatında alışılmışın dışında bir değişime uğramaya uygun gizli bir potansiyelin mevcut olduğunu ve bu potansiyelin şartlar oluştuğunda açığa çıkabileceğini gösterir. Dolayısıyla Câhız'da mesh, sadece geçmiş kavimlere yönelik mucizevi bir ceza değil, aynı zamanda varlığın ve tabiatın sahip olduğu yapısal esnekliğin ilâhî yasalar dairesinde tezahür etmesidir. Bu yaklaşım, evrimdeki basitten mükemmele giden “tekâmül” fikrinin aksine, çoğu zaman aslî formun bozulması veya aslından uzaklaşması anlamına gelen bir “ters tekâmül” imkânına işaret eder.

Câhız, Ali Bû Mülhim ve Bayrakdar gibi araştırmacıların evrim düşüncesine delil olarak sunduğu mesh tartışmaları çerçevesinde çevresel etkenlerin beşer üzerindeki etkilerinden de bahseder. Bu çerçevede Câhız, dehrîlerin (materyalistlerin) konuya dair iki temel yaklaşımını aktarır. İlk grup, meshi tamamen inkâr ederek canlıların başına gelen değişimleri yer sarsıntıları (depresyon), fırtına ve sel gibi doğal afetlere indirgerken ikinci grup, çevresel kirliliğin (hava, su ve toprak) uzun süreçte insan tabiatına işleyerek fiziksel formda kalıcı etkiler bıraktığını savunur. Bu görüşe göre, siyahilerin (zenc), Slavların veya Ye'cûc ve Me'cûc kavimlerinin farklı fiziksel özelliklere sahip olması, doğrudan doğruya yetiştikleri çevrenin bir sonucudur. Ayrıca onlar, bu iddiaları desteklemek üzere Horasan'a yerleşen bedevî Arapların kazandığı yeni özelliklerden ve Türk topraklarındaki binek veya evcil hayvanlarının değişimlerinden örnekler verirler. Öyle ki onları görenler dış görünüşünden Türk coğrafyasına ait olduğunu anlarlar. Benzer şekilde yeşil çayırda ve güzel kokulu bitkilerin arasında yaşayan çekirgeler ile tırtıllar farklı ortamlara geçtiklerinde farklı renklere bürünürler. Bitler kondukları yüzeyin rengine uyum sağlarlar. Siyah saçlı gençlerde siyah, beyaz saçlı yaşlılarda beyaz, saçları ağarmış kimselerde ise beyazımsı renk alan bitler; esmer tondaki hayvanlarda devetüyü rengine bürünmektedir. Saçı kırmızıya boyanan birinde kırmızıya ancak bu saç solunca veya yıkanınca beyaz ve gri arası bir renk alırlar. Yine “Benû Süleym” bölgesinde sıcak taşlık bir yerde bulunan bütün insanlar, vahşi hayvanlar, binek hayvanları siyah renge bürünürler. Zira bu bölge aşırı sıcaklardan dolayı tüm canlıları karartır.³⁰

“Benû Süleym” bölgesinde kararan insanlar ise Allah'ın onları çirkinleştirmek için yaratmadığını iklimin onları kararttığını ifade ederler. Câhız onların bu dediklerine delil olarak da bahsedilen bölgeye Benû Süleym kabilesinin Rum ve Slav köleler getirdiklerini ve onların da aynı şekilde karardığını dile getirir.³¹ Câhız bu topluluğa benzer şekilde “Baysan” denilen yerde yaşayan bazı Nabatlı denizcilerin; timsah, aslan, sığır ve atları kadar uzun olmasa da kaplumbağa veya tarla faresinin kuyruğu kadar uzun kuyrukları olduğu ve yüzlerinin maymuna benzediği dair rivayetlerden de bahseder. Yine yüzü meshe uğramış hayvanlara benzeyen Mağribli kimseleri de anlatır. Câhız bahsettiği kimselerin uzun süreçte çevresel etkenlere maruz kaldığını ve bundan dolayı yüzlerinin kızıştığını, kuyruklarının daha da uzadığını ve maymunlara benzediklerini ifade eder. Hatta onların yurtlarına bağlı olduklarından ve cahilliklerinden ötürü bölgeyi terk

²⁹ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/73.

³⁰ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/70-71, 5/370; Câhız, “Fahru's-sûdân ale'l-bidân”, *Resâ'ilü'l-Câhız*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1964), 1/219-220; Câhız, “Kitâbü'l-Bigâl”, *Resâ'ilü'l-Câhız*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, ts.), 2/313; Câhız, *Kitâbü'l-Kavl fi'l-bigâl*, ed. Charles Pellat (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1995), 85.

³¹ Câhız, “Fahru's-sûdân ale'l-bidân”, 1/219-220.

etmediklerini ve durumun da onlar açısından yanlış olduğuna vurgu yapar.³² Netice itibarıyla Câhız'ın çevresel faktörlerin fiziki başkalaşım üzerindeki etkisine dair aktardıkları, modern biyolojideki adaptasyon ve modifikasyon kavramlarına oldukça yaklaşan gözlemler içerir. O, iklim, su ve hava kalitesinin canlıların rengi ve fizyolojisi üzerindeki büyük değişimlerini; zencilerin siyahlığını, Slavların beyazlığını veya Benû Süleym kabilesinin volkanik arazilerde üç nesil içinde siyahlaşmasını örnek göstererek açıklar. Câhız'a göre, aşırı sıcaklıklar veya kirlenmiş çevre koşulları, uzun zaman diliminde beşerî tabiatı o denli etkileyebilir ki bu durum dış görünüşte maymuna benzeyen yüz hatlarına veya kuyruk sokumu gibi anatomik sapmalara yol açabilir. Nabatlı denizciler veya Mağribli kavimler üzerinden verdiği bu örnekler, çevrenin canlı tabiatı üzerinde dönüştürücü bir etkisinin olduğunu ortaya koyar. Ancak Câhız bu süreci, Darwinci anlamda yeni bir türün doğuşu olarak değil, Allah'ın her varlığa verdiği tabiatın (kümûn-zuhûr) dış etkilerle aslından kopması olarak tasvir eder. Çekirgelerin, tırtılların veya bitlerin bulundukları ortama ve konakladıkları yüzeyin rengine göre büründükleri farklı renk tonlarını da bu "çevresel zorunluluk" ve buna bağlı olarak sünnetullah bağlamında değerlendirir.

2.2. Canlıların Doğal Seçilim Mekanizmasındaki Roller

Câhız'ın tabiat felsefesinde canlılar, Allah'ın evrene koyduğu sünnetullah çerçevesinde hayatta kalmak ve nesillerini devam ettirmek için çeşitli roller üstlenirler. Bu süreçte canlıların hayatta kalmaları noktasında sahip oldukları hayatî organlar, avlanma yetenekleri ve besin zincirindeki konumları, rastlantısal birer biyolojik sonuç değil; onların tabiatlarında gizli olan özelliklerin uygun şartlar altında dışa vurumu olarak değerlendirilmelidir. Câhız, canlılar arasındaki bu varlık mücadelesini bir döngü şeklinde sunar ve doğadaki ekosistemi Allah'ın belirlediği bir kanun olarak niteler. Ona göre "Allah bazı canlıları bazılarına yaşam kaynağı, bazılarını ise diğerlerine ölüm sebebi kılmıştır."³³ Bu hiyerarşik düzende "her zayıf canlı kendisinden daha zayıf olanı yenerken her güçlü canlı da kendisinden daha güçlü olana yem olmaktadır."³⁴ Ayrıca ona göre "canlılar yaşamlarını sürdürebilmek için kendinden daha zayıf olan canlılara tuzaklar kurup onları avlarlar. Fakat kendilerinden daha güçlü canlılardan korunmak için de hileler yaparlar."³⁵ Bu döngü canlıların hayatta kalmak için sergilediği tuzak kurma, avlanma veya güçlü olandan hile ile kaçma güdülerini sünnetullahın bir gereği olarak zorunlu kılmaktadır.

Canlıların hayatta kalma şansları, sahip oldukları organların ve silahların farkında olmalarıyla da yakından ilişkilidir. Câhız'a göre her yırtıcı veya yabani hayvan, kendi beden ölçüsünün, en güçlü silahının ve bunu ne zaman kullanacağını bilincindedir. Bu durumun en somut örneği, kertenkele ile yılan arasındaki yaşam mücadelesidir. Kertenkele, yılanla karşılaştığında en güçlü silahı olan ve Allah tarafından kartal pençesinin kuvvetiyle donatılmış kuyruğunu bir kalkan gibi kullanır. Eğer kertenkelenin başı yuvada, kuyruğu dışarıda ise bu güçlü uzvuyla yılanı öldürebilir; aksi durumda ise mücadelenin galibi yılan olur.³⁶ Câhız'ın bir organın hayatta kalma noktasındaki bu hayatî önemine dair verdiği örnek, Darwin'in doğal seçilim mekanizmasında zürafaların kuyruğunu birer sineklik/savunma aracı olarak nitelemesiyle paralellik gösterir. Zira sineklik görevi gören bu kuyruk zürafaları böcek saldırılarından korur.³⁷ Ancak Câhız bu organları,

³² Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/72-73; Bayrakdar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 56-57.

³³ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 6/313, 400; Seyithan Can, *Transhümanizm ve İnancın Geleceği -Transhümanizm Üzerine Kelâm Polemikleri-* (Ankara: Tezkire Yayınları, 2022), 65.

³⁴ Darwin, *The Origin of Species*, 77; Bakırcı, *Evrin Kuramı ve Mekanizmaları*, 176.

³⁵ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 7/55-56.

³⁶ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 6/121-122, 408.

³⁷ Darwin, *The Origin of Species*, 206-207.

evrimsel bir sürecin tesadüfi ürünleri olarak değil, canlının tabiatına yerleştirilmiş birer “hikmetli donanım” olarak görmektedir.

Avlanma yetenekleri de canlının tabiatındaki kümûn-zuhûr işleyişinin bir parçasıdır. Câhız, “sineklerin aslanı” (*Esedü’z-zubâb*) olarak anılan örümcek türünün avlanma taktiğini; ölü taklidi yapması, avına sinsice yaklaşması ve ani bir sıçrayışla kanatlarını işlevsiz hale getirmesi üzerinden açıklar. Diğer örümceklerin ağ kurma maharetini ise insanın taklit edemeyeceği kadar karmaşık bir tuzak kurma sanatı olarak görür. Câhız’a göre örümceğin bu avcı rolü ile çitaların veya av köpeklerinin stratejileri arasında mahiyet farkı yoktur; her biri Allah’ın o canlıya bahsettiği tabiatın birer gereğidir. Besin zincirindeki bu kanun, sivrisineğin filin veya sığırın derisindeki kanın kendi yaşamı için gerekli olduğunu bilmesine, hatta sert derilere nüfuz edebilecek iğne yapısına sahip olmasına kadar uzanır.³⁸ Câhız, bu iğnenin en sert derileri bile delebileceğini, doğrudan doğruya “Allah tarafından verilmiş bir özellik ve tabiat” olarak sünnetullah’a bağlar. Bu durumları da “her canlı, hayatını sürdürmesine yardımcı olacak besini bilir”³⁹ şeklinde açıklar.

Doğal seçim bağlamında zürafaların çevreye adaptasyonu meselesi de Câhız’ın anlattığı dikkat çekici örneklerden biridir. O, doğa uzmanlarının (tecrübe sahiplerinin) zürafaların yüksek dallardaki besine ulaşabilmek için uzun bir boyna ihtiyaç duydukları yönündeki gözlemlerini aktarır.⁴⁰ Bu yaklaşım, yüzyıllar sonra Lamarck’ın çevresel zorunlulukların organ gelişimini tetiklediği iddiasıyla benzerlik gösterir. Kıtık ve iklim değişikliği gibi faktörler, canlıları mevcut tabiatlarındaki potansiyelleri sonuna kadar kullanmaya ve çevreye uyum sağlamaya zorlar.⁴¹ Câhız’ın bu aktarımları, Darwinci doğal seçimden ziyade, canlının hayatta kalma ihtiyacının fiziksel formu nasıl etkilediğine dair erken dönemdeki önemli bilgilerden biridir. Zira bu adaptasyon sürecinin, canlının yok olmasını engelleyen ve sünnetullah içindeki uygun olanın hayatta kalmasına dair düzenini gösteren bir işleyiştir. Diğer taraftan bir önceki başlıkta teolojik dönüşüm bağlamında ele alınan Benû Süleym, Nabatlı ve Mağribli örnekleri, bu bölümde çevresel baskının (modifikasyon) biyolojik mekanizması açısından yeniden önem kazanır. Dehrîlerin (materyalistlerin) meshi reddedip yerine hava kirliliği, su ve toprak kalitesinin tabiatı değiştirdiği yönündeki iddiaları, aslında Câhız’ın tabiat felsefesinde sünnetullah dairesindeki modifikasyonun/çevrenin etkisinin kanıtlarıdır. İklimin zencileri siyahlaştırması, volkanik arazide üç nesil içinde Rum kölelerin renk değiştirmesi veya bitlerin konakladıkları saç rengine (siyah, beyaz, kırmızı) uyum sağlaması; çevrenin canlı üzerindeki dönüştürücü etkisini gösterir.⁴² Ancak bu değişimler türler arası bir geçişi (evrim) değil, türün mevcut potansiyelinin dış şartların etkisiyle farklı bir renge veya forma bürünmesini ifade eder. Câhız’ın bu örneklerde vurguladığı “ortama uyum”, düşmandan korunma ve kamufle olma (kamuflej) avantajı sağlayarak canlının hayatta kalma şansını artırmaktadır.

Netice itibarıyla Câhız’a göre canlıların üstlendiği tüm hayatî roller, tesadüfi biyolojik süreçlerin değil, Allah’ın evrene yerleştirdiği sünnetullah nizamının ve canlıların tabiatlarında bulunan

³⁸ Câhız, *Kitabü’l-d-delâil ve’l-i’tibâr*, 34-35; Câhız, *Kitâbü’l-Hayevân*, 3/337-338, 4/295, 6/400, 7/185.

³⁹ Câhız, *Kitâbü’l-Hayevân*, 7/185, 6/283.

⁴⁰ Câhız, *Kitabü’l-d-delâil ve’l-i’tibâr*, 32.

⁴¹ Léo Grasset, *Zürafa Boynun Neden Uzun?*, çev. Yonca Aşçı Dalar (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 14; Darwin, *The Origin of Species*, 79, 230; Garvey, *Philosophy of Biology*, 3; Bakırcı, *Evrım Kuramı ve Mekanizmaları*, 179.

⁴² Câhız, “Fahru’s-sûdân ale’l-bidân”, 1/219-220; Câhız, “Fedâilu’l-Etrâk”, *Resâ’ilü’l-Câhız*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü’l-Hancı, 1964), 1/63-64; Câhız, *el-Buhalâ*, nşr. Tâhâ el-Hâcîrî (Kahire: Dâru’l-Me’arîf, 1991), 122; Charles Darwin, *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex*, ed. John Tyler Bonner-Robert M. May (New Jersey: Princeton University Press, 1981), 2/366-367, 391-392.

özelliklerin birer tezahürüdür. Doğadaki rızık arayışını, hiyerarşik besin zincirini ve canlıların birbirine “yaşam kaynağı veya ölüm sebebi” kılınmasını ilahi bir kanun olarak niteleyen Câhız; kertenkelenin kuyruğundaki güçten örümceğin avlanma maharetine, zürafanın boyun yapısından sivrisineğin iğne işlevine kadar tüm özellikleri, canlının hayatta kalması için bahşedilmiş “hikmetli donanımlar” olarak değerlendirir. Darwin’in doğal seçim çerçevesinde ele aldığı savunma ve beslenme mekanizmalarıyla yer yer paralellik gösteren bu gözlemler, Câhız’ın sisteminde türlerin birbirine evrilmesi değil; çevresel faktörlerin (iklim, çevre, ihtiyaç) etkisiyle canlılardaki gizli özelliklerin açığa çıkması ve canlının tabiat kanunları çerçevesinde varlığını koruma mücadelesidir.

3. Yapay Seçilim, Evcilleştirme ve Üreme Mekanizmaları

Evrimin önemli mekanizmalarından biri olan yapay seçim; bir canlının belirli niteliklerine göre seçilerek hayatta kalmasına ve üremesine izin verilmesi, istenmeyen özelliklere sahip olanların ise bu süreçten elenmesi prensibine dayanır. Tarih boyunca çiftçiler ve ziraatçılar tarafından uygulanan bu yöntem, bitkilerin besin değerlerinin artırılmasından hayvanların evcilleştirilmesine kadar geniş bir alanı kapsamıştır.⁴³ Câhız, yapay seçilime işaret eden örnekleri ele alırken, evcilleştirme sürecinin canlının biyolojik sistemleri, özellikle de üreme yetisi üzerindeki etkilerine dikkat çeker. Bu bağlamda, canlının doğal habitatından yani doğal ortamından koparılıp beşerî bir çevreye nakledilmesi, onun tabiatında gizli olan üreme potansiyelinin çevre şartları nedeniyle kesintiye uğramasına veya farklı bir biçimde açığa çıkmasına neden olabilmektedir.

Câhız’ın bu konudaki en çarpıcı örneği, Irak’a getirilen fillerin kısırlaşması ve üreme özelliklerinin yok olmasıdır. Hintliler ve Iraklılar arasındaki bu tartışmada Câhız, fillerin yabani hayatlarını ve kendi diyarlarını terk etmeleri sonucunda üreme yeteneklerini kayb ettiklerini aktarır. Iraklılar bu durumu toprak ve hava değişimiyle değil, canlının yaşadığı “yabancılık” ve psikolojik zayıflıkla açıklarlar. Ancak ilginç bir ayrıntı olarak, bir filin henüz yavruyken yabani hayatından koparılıp evcilleştirilerek büyütülmesi durumunda, yeni ortamında üreyebileceği iddiasını da öne çıkarmışlardır.⁴⁴ Bu durum, canlının tabiatının erken yaşlarda müdahaleye (yapay seçilime) ne denli açık olduğunu ve sünnetullah kapsamındaki biyolojik yasaların çevresel şartlarla nasıl esneyebileceğini göstermektedir. Darwin de yapay seçim ve evcilleştirme tartışmalarında, değişen koşulların üreme sistemi üzerindeki etkisine değinmektedir. Ona göre canlılar, çevre koşullarındaki en ufak değişimlere dahi hassastır ve esaret altındaki canlıların üremesini sağlamak oldukça güçtür. Darwin bu durumu hatalı bir yaklaşımla “bozulmuş içgüdülere” bağlasa da Câhız gibi o da yavruyken alınan ve evcilleştirilen hayvanların kapalı ortamlarda daha sağlıklı üreyebileceğine dair gözlemlerini paylaşır.⁴⁵ Her iki düşünür de doğal ortamından koparılan canlının üreme noktasında olumsuz etkilendiği hususunda birleşir. Bu süreç, canlıların tabiatlarındaki özelliklerin, yapay müdahalelerle engellenmesi veya yönlendirilmesi olarak okunmalıdır.

Evcilleştirme sürecinde yaş faktörünün önemini ise Câhız, çitalar örneği üzerinden açıklamaya çalışır. İnsanların avlanmak için çitaları müzik ve ses yoluyla kandırarak avladıklarını belirten Câhız; yaşlı çitaların evcilleştirilmesinin daha faydalı olduğunu, yavruların ise sinsi tabiatları

⁴³ Bakırcı, *Evrin Kuramı ve Mekanizmaları*, 149.

⁴⁴ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 7/186.

⁴⁵ Darwin, *The Origin of Species*, 27-28, 313-314.

nedeniyle daha zor eğitildiğini ifade eder.⁴⁶ Bu durum, her canlının Allah tarafından kendisine bahşedilen sabit bir tabiatı olduğunu, ancak bu tabiatın insan müdahalesiyle belirli ölçülerde form değiştirebileceğini kanıtlar. Benzer şekilde Câhız'a göre bazı canlılar korku nedeniyle evcil görünse de fırsat bulduklarında tabiatlarındaki asıl özelliklerini tekrar ortaya çıkararak yabani hayatlarına dönebilirler.⁴⁷

Netice itibarıyla Câhız'ın yapay seçim ve evcilleştirme üzerine aktardığı görüşler, canlıların habitat yani ortam değişikliğine karşı verdikleri fizyolojik tepkilerin erken dönemdeki bir analizidir. Evcilleştirmenin türden türe ve ortamdan ortama farklılık göstermesi, her varlığın kendine has bir potansiyelle (kümûn) yaratıldığını ve bu potansiyelin ancak uygun sünnetullah şartları altında verimli bir şekilde açığa çıkabileceğini doğrulamaktadır. Câhız ve evrim teorisi, doğal ortamından koparılan canlıların yeni yaşam alanlarında üreme ve hayatta kalma noktasında ciddi değişimlere maruz kaldıkları fikrinde temelde uyuşmaktadır. Bu durum, insanın canlıların tabiatı üzerindeki müdahalesinin (yapay seçim), canlının fitri yasalarıyla sürekli bir etkileşim ve mücadele içinde olduğunu ortaya koymaktadır.

4. Neslin Bekâsı ve Eşleşme Rekabeti: Cinsel Seçim

Cinsel seçim, eşeyli üreyen canlıların (farklı cinsiyetten birine sahip olan) üreme başarısını artırmak amacıyla kendi cinsleriyle rekabet etmesi veya karşı cinsi etkileme çabası olarak tanımlanır. Doğal seçimden farklı olarak bu süreç, çevresel koşullardan ziyade “eş elde etme veya bulma” mücadelesine odaklanır. Doğada en zinde, en güçlü ve cezbedici özelliklere sahip olan erkek canlıların dişiyle üreme şansının artması, türün genetik kalitesini koruyan bir mekanizma işlevi görür.⁴⁸ Canlılardaki bu davranış kalıpları, bilinçli bir tercihten ziyade, Allah'ın her türe bahsettiği ve vakti geldiğinde açığa çıkan içgüdüsel birer donanımdır. Câhız, canlıların çiftleşme dönemlerinde sergiledikleri bu sert davranış değişikliklerini, tabiatın işleyişindeki ilahî yasalar çerçevesinde ele almaktadır.

Câhız, Aristoteles'ten aktardığı bazı gözlemleri kendi özgün fikirleriyle zenginleştirerek, üreme döneminde canlının “tabiatında” meydana gelen değişimi ortaya koyar. Aristoteles'in erkek domuzların, boğaların ve koçların üreme zamanındaki ölümcül kavgalarına dair aktarımlarına ek olarak Câhız; erkek develerin bu dönemde sergilediği aşırı kıskançlık ve saldırganlığa dikkat çeker.⁴⁹ Normal zamanlarda sakin olan bu hayvanların, çiftleşme mevsimi geldiğinde diğer yabancı canlılara ve özellikle “ezelî düşman” olarak kodladıkları atlara karşı sergiledikleri hırçınlık, canlılardaki farklı tabiatların hormonal ve çevresel tetikleyicilerle nasıl şiddetli bir eyleme dönüştüğünü göstermektedir. Bu durum, canlının karakterinin statik olmadığını, sünnetullah dairesindeki biyolojik döngülere göre esnediğini kanıtlamaktadır.

Cinsel seçimin bir diğer boyutu olan “dişi tercihi ve korunma” içgüdü, Câhız'ın görüşlerinde filler ve kurtlar üzerinden aktarılmaktadır. Dişi kurtların ve fillerin yavruları olduğunda erkeklere karşı takındıkları sert tavır, neslin korunması adına sergilenen fitri bir reflekstir. Özellikle erkek fillerin çiftleşme arzusunun doruğa çıktığı dönemlerde (*zamanu-l-heyec*) sergiledikleri kontrol edilemez öfke, Câhız tarafından canlının aklını ve iradesini devre dışı bırakan fizyolojik bir süreç olarak tanımlanır. Hintlilerin, fillerin bu dönemdeki aşırı terlemesini ve bedensel zayıflamasını

⁴⁶ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 6/471.

⁴⁷ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 6/25-26.

⁴⁸ Darwin, *The Origin of Species*, 101-102; Bakırcı, *Evrim Kuramı ve Mekanizmaları*, 226; Ernst Mayr, *What Makes Biology Unique? Considerations on the Autonomy of a Scientific Discipline* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 136-137.

⁴⁹ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/54, 7/141, 178; Aristoteles, *Aristotle's History of Animals*, 161.

“yoğun cinsel isteğin bedeni tüketmesi” şeklinde açıklamaları, biyolojik dürtülerin canlının anatomisi ve sağlığı üzerindeki doğrudan etkisini ortaya koymaktadır.⁵⁰

Sonuç olarak Câhız’ın cinsel seçim bağlamındaki aktarımları, canlıların sadece çevreye değil, birbirlerine karşı da bir “üreme stratejisi” geliştirdiklerini göstermektedir. Erkeklerin güç gösterisi, dişilerin seçiciliği ve yavruların korunması gibi davranışlar; sünnetullahın devamı için her canlının tabiatına yerleştirilmiş özelliklerdir. Bu mekanizma, bireysel güçten ziyade türün bekâsını hedefleyen bir işleyiştir. Câhız’ın sunduğu bu bilgiler, modern biyolojinin “cinsel seçim” olarak adlandırdığı olgunun, Câhız’ın tabiat felsefesinde kûmûn-zuhûr nazariyesi bağlamında nasıl rasyonel bir temele oturtulduğunun somut birer göstergesidir.

5. Fedakârlık ve Kolektif Korunma: Akraba Seçilimi ve Sosyal İş Birliği

Doğal seçim, ilk bakışta her canlının kendi bekâsı için verdiği “bencil” bir mücadele olarak algılanabilir. Ancak memeli ve kuş sınıfına giren birçok canlıda görülen şefkat, merhamet ve yavrularını koruma güduları, bireysel hayatta kalma stratejisinin ötesinde “akraba seçilimi” olarak adlandırılan kolektif bir mekanizmaya işaret eder.⁵¹ Canlıların kendi hayatlarını tehlikeye atarak türdeşlerini veya yavrularını koruma altına almaları, Câhız’ın tabiat felsefesinde tesadüfi bir davranış değil; Allah’ın canlı tabiatına yerleştirdiği sosyal bir potansiyelin, tehlike veya ihtiyaç anında eyleme dönüşmesi olarak değerlendirilir. Bu sosyal yardımlaşma ağları, sünnetullah çerçevesinde türün devamlılığını garanti altına alan ilahî birer düzen örneğidir.

Câhız akraba seçilimine dair birçok örnekten bahsetse de en ön plana çıkanlardan biri Aristoteles’ten turnaların göç stratejilerinden hareketle bu kolektif korunma mekanizmasına vurgu yapan şu aktarımdır: Turnalar, sadece mevsimsel değişimleri sezip göç etmekle kalmaz; bu zorlu yolculuğu belirli bir liderin komutasında, hiyerarşik bir düzen ve tam bir uyum içerisinde gerçekleştirirler. Avcılardan korunmak için yüksekten uçmaları, gece dinlenirken kanatlarını birbirine geçirerek başlarını gizlemeleri ve savunma hatları oluşturmaları, canlının tabiatındaki “korunma” güdüsünün (*ğarize*) ne denli karmaşık olduğunu gösterir. Burada lider turnaların diğer turnalar dinlenme amacıyla uyurken sergilediği gözetleme sorumluluğu, bireysel bir kazançtan ziyade grubun güvenliğini önceleyen, akraba seçilimiyle uyumlu bir fedakârlık örneğidir. Diğer taraftan bahsedilen turnaların uyku sırasındaki stratejik davranışları, Câhız’ın “hikmetli donanım” vurgusunu pekiştiren bir başka örnektir. Turnaların derin uykuya dalıp tehlikelere açık hale gelmemek için iki ayak yerine tek ayak üzerinde veya rahatsız bir pozisyonda uyumaları, biyolojik bir ihtiyacı (uyku) güvenlik kaygısıyla dengeleyen rasyonel bir güdüdür. Bu esnada lider ve koruyucu turnaların başları dışarı vaziyette nöbet tutmaları ve en ufak bir tehlikede grubu yüksek sesle uyarmaları, sosyal iş birliğinin en somut tezahürüdür (zuhûr).⁵² Bu organizasyonel yetenek, canlının dış dünyaya karşı sergilediği edilgen bir uyum değil, sünnetullah çerçevesinde tabiatlarına yerleştirilen bilinçli bir sakınma ve yardımlaşma yasasının sonucudur.

Sonuç itibarıyla Câhız’ın aktardığı canlılar arasındaki yardımlaşma ve liderlik olguları, tabiatla canlıların yalnızca kör bir mücadele alanı ortaya koymadıklarını kanıtlayan önemli bir örnektir. Akraba seçilimi çerçevesinde değerlendirilebilecek bu davranışlar, her canlının sadece kendi

⁵⁰ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 7/220, 223.

⁵¹ Futuyma, *Evolution*, 257-259, 326; Mayr, *This Is Biology*, 251-254; Garvey, *Philosophy of Biology*, 32; Bakırcı, *Evrin Kuramı ve Mekanizmaları*, 253.

⁵² Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 5/538-539; Aristoteles, *History of Animals*, çev. C. D. C. Reeve (Cambridge: Hackett Publishing Company, 2019), 4; Aristoteles, *Aristotle's History of Animals*, 243.

nefsi için değil, aynı zamanda ait olduğu topluluğun bekâsı için de yaratıldığını ortaya koyar. Câhız'ın turnalar ve diğer birçok sosyal canlı (arı, karınca vs.) üzerinden verdiği tüm örnekler, modern biyolojinin sosyal davranış mekanizmalarıyla örtüşmekle kalmaz; aynı zamanda bu mekanizmaların temelinde yatan ilahî hikmeti ve doğal yönelimi göstermektedir.

6. Evrim Mekanizmalarının Sünnetullah ve Kümûn-Zuhûr Teorisi Perspektifinden Yeniden Okunması

Câhız'ın tabiat felsefesi incelendiğinde, canlılar dünyasındaki değişim ve dönüşümlerin modern evrim teorisinin “ortak ata” iddiasından bağımsız olarak; doğal, yapay, cinsel ve akraba seçilimi gibi mekanizmalar üzerinden açıklandığı görülmektedir. Câhız, gözlemlediği veya aktardığı bu süreçlerde devamlı olarak “tabiat” vurgusu yaparak, canlıların sergilediği her türlü fizyolojik ve davranışsal özelliğin, yaratılışın ilk anında Allah tarafından onların tabiatına yerleştirildiğini ifade eder.⁵³ Bu perspektif, Mu'tezilî düşünce geleneğinin, özellikle de Nazzâm'ın sistemleştirdiği kümûn-zuhûr teorisinin biyolojik süreçlere uygulanması olarak okunabilir. Buna göre, canlılar ekosistem içerisinde her türlü etkileşim, zorluk ve hayat koşuluyla karşılaştıklarında, tabiatlarında potansiyel olarak gizlenmiş (kümûn) olan özellikleri uygun şartlar oluştuğunda açığa çıkarırlar (zuhûr). Dolayısıyla, canlıların hayatta kalma mücadeleleri, besin arayışları, ortama uyum süreçleri ve kolektif korunma refleksleri, aslında bu gizli tabiatların dış dünyadaki zorluklarla karşılaşması sonucu gerçekleşen birer tezahürüdür.

Canlıların sergilediği bu davranışlar ve fiziksel değişimler, modern biyolojinin “seçilim” olarak adlandırdığı baskı unsurlarıyla doğrudan ilişkilidir. Ancak Câhız'ın sisteminde bu süreç, modern evrimsel biyolojinin çevresel baskıları merkeze alan “dışsal seçilim” ve buna bağlı olarak doğal seçilim mantığından köklü bir biçimde ayrılır. Modern evrim teorisi, değişimi çevresel unsurların yönettiği bir süreç olarak okurken; Câhız, bu süreci canlının tabiatındaki potansiyelin bir “içsel tezahürü” olarak tahlil eder. Canlılar bir ekosistem içerisine doğmakta ve burada her türlü yaşamsal zorlukla mücadele etmek zorunda kalmaktadır. Evrimsel terminolojide “seçilim baskısı” olarak ifade edilen bu zorunluluklar, Câhız'ın sisteminde zuhûru tetikleyen temel etken konumundadır. Bu bağlamda evrimsel mekanizmalar, canlının tabiatında potansiyel olarak mevcut bulunmayan bir özelliği sıfırdan “yaratmaz”; aksine, Allah'ın canlının mahiyetine yerleştirdiği ancak o ana kadar gizli kalmış olan hayatta kalma becerilerinin, çevresel ihtiyaçlarla buluşarak aktif hale gelmesini sağlar.

Câhız'ın ele aldığı tüm biyolojik süreçler; üreme şekillerinden avlanma yöntemlerine, sosyal iletişimden adaptasyon süreçlerine kadar her canlıda farklı bir şekilde tezahür etmektedir. Bu farklılık, her türün yaratılışında kendilerine bahsedilen özgün tabiatlardan kaynaklanmaktadır. Yaratıcı, her canlıyı kendi habitatındaki zor koşullara karşı direnebilecek, türünü devam ettirebilecek ve uygun bir sosyal organizasyon kurabilecek bir potansiyel düzenle donatmıştır. Dolayısıyla, Câhız'ın tabiat felsefesinde evrim mekanizmalarından bahsetmek, canlılardaki gizli potansiyellerin (kümûn) ilâhî yasalar (sünnetullah) çerçevesinde ve dış dünyanın tetiklemesiyle biyolojik birer fonksiyona dönüşme serüvenini okumak demektir.

Netice itibarıyla Câhız, canlıların gelişimini kör bir saatçinin rastlantısal denemelerine veya türlerin birbirine evrilerek yeni soylar oluşturmalarına değil; her canlının kendi tabiatıyla sünnetullah içindeki rolünü oynadığı rasyonel ve gayeli (teleolojik) bir sürece dayandırır.

⁵³ Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr*, 51-52; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/70; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 128-129; Wolfson, *The Philosophy of the Kalam*, 498-499; Demir, *Kelâmda Nedensellik*, 165.

Canlıların ekosistemdeki baskılar altında hayatta kalmak için sergiledikleri üstün çaba, tabiatlarında mündemiç olan bu ilâhî kodların zorlu yaşam koşullarıyla girdiği etkileşimin bir sonucudur. Bu teorik çerçeve, Câhız'ı modern evrim teorisinin basit bir öncüsü olmaktan çıkarıp, biyolojik süreçleri teolojik bir yasallık ve "içsel potansiyel" ekseninde açıklayan tutarlı bir kelâmî tabiat modelinin mimarı olarak konumlandırmaktadır.

Sonuç

Bu çalışma, Câhız'ın tabiat felsefesinde modern evrim teorisinin temelini oluşturan mekanizmaların izlerini sürmüş ve bu mekanizmaları Câhız'ın kendi kavram dünyasıyla yeniden anlamlandırmıştır. Çalışma boyunca ele alınan doğal, yapay, cinsel ve akraba seçilimine dair örnekler, Câhız'da bir evrim düşüncesi olduğunu gösterme çabasının değil, onun tabiat felsefesinde canlılara dair görüşlerini ve gözlemlerini modern okuyucu için anlaşılır kılama niyetinin bir sonucudur. Kuşkusuz klasik bir metni modern terminolojiyle okumak kaçınılmaz bir anakronizm riski taşısa da buradaki temel gaye, Câhız'ın görüşleri ile evrim mekanizmaları arasındaki izdüşümleri tespit etmektir. Buradan hareketle çalışma Câhız'ın canlılar dünyasındaki süreçleri sadece yüzeysel bir gözlemlerle değil, rasyonel ve sistematik bir tabiat felsefesiyle açıkladığını ortaya koymuştur. Çalışma neticesinde varılan en temel sonuç şudur: Câhız'ın tabiat felsefesinde evrimsel mekanizmalardan bahsetmek teknik olarak mümkündür; ancak bu mekanizmalar Darwinci anlamda kör, rastlantısal ve materyalist bir sürecin değil, sünnetullah dairesinde işleyen hikmetli bir düzenin parçalarıdır. Modern biyolojide türlerin rastlantısal mutasyonlarla yeni formlar kazandığı iddiası, Câhız'ın sisteminde yerini canlılığın/varlığın tabiatındaki gizli potansiyellerin (*kümûn*) dış şartların tetiklemesiyle açığa çıkması (*zuhûr*) fikrine bırakmaktadır. Dolayısıyla Câhız, canlıların gelişimini basitten karmaşığa ilerleyen bir soyağacı olarak değil, her türün kendi ontolojik sınırları içerisinde sergilediği dinamik bir adaptasyon ve varlık mücadelesi olarak kurgulamıştır. Bundan dolayı Câhız'ın canlıların biyolojik süreçlerine dair gözlemleri ve tabiat felsefesini tesadüfî bir değişimden ziyade, hocası Nazzâm'a atfedilen "Evrendeki tüm varlıklar doğasıyla hareket eder" ilkesi üzerine kurulu, rasyonel ve sistematik bir tabiat fikrine dayandırmak; onun canlılar dünyasındaki gözlemlerini anlamlandırmak adına en tutarlı yöntem olacaktır. Öte yandan Wiedemann, Bayrakdar, Ali Bû Mülhim gibi isimlerin Câhız'ı "modern evrim teorisinin öncüsü" olarak sunan yaklaşımları, çalışmamızın verileri ışığında anakronik ve zorlama birer okuma olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu yaklaşımlarda iddia edilen Câhız'da doğal seçilimin türler arası değişim ve ortak ata fikrine dair doğrudan bir ifade bulunmasa da kümûn-zuhûr teorisinin, ortak ata düşüncesini rasyonel açıdan mümkün kılan teorik bir zemin sunduğu söylenebilir. Her şeye rağmen Câhız'ı modern evrimsel kalıplara sığdırmaya çalışmak, onun özgün kelâmî perspektifini ve tabiat felsefesindeki tutarlılığını gölgelemektedir. Zira Câhız'da türler arasındaki morfolojik benzerlikler (beşer-maymun örneği) veya iklimsel dönüşümler (zencilerin siyahlığı, Benû Süleym vakası), türler arası bir geçişten ziyade, mizaç ve tabiatın dış etkilerle girdiği etkileşimin birer tezahürüdür. Çalışma sonucunda, Câhız'ın evrim mekanizmalarına işaret eden ilkelerini şu temel düsturlarla özetlemek mümkündür: Canlılar arası etkileşimler, sadece biyolojik bir zorunluluk değil, ilahî bir takdirin tezahürü olan dinamik bir denge üzerine kuruludur. Bu noktada Câhız, varlıklar arasındaki karşılıklı bağımlılığı, "Allah, bazı canlıları bazılarına yaşam kaynağı; bazılarını ise diğerlerine ölüm sebebi kılmıştır" şeklinde ifade ederek temel bir varlık döngüsüne işaret eder. Söz konusu döngü, doğada statik bir durumun değil, "Her zayıf canlı, kendisinden daha zayıf olanı yemmektedir; her güçlü canlı ise kendisinden daha güçlü olana yem olmaktadır" ilkesiyle şekillenen hiyerarşik bir mücadelenin ürünüdür. Bu mücadelede canlılar, hayatta kalabilmek adına özgün savunma ve saldırı mekanizmaları geliştirirler. Câhız, canlıların "Hayatta kalmak için kendinden zayıf olanlara

tuzak kurup onları avlarlar; güçlülerden korunmak için ise hileler geliştirirler” tespitiyle bu stratejik adaptasyona vurgu yapar. Bu süreçler rastlantısal bir etkileşim değil, canlının hayatını idamesine yönelik bilinçli bir ihtiyacın neticesidir. Nitekim Câhız’a göre “Canlılar, şartlar gereği hayatta kalmalarına yardım edebilecek yöntemler geliştirirler; zira her canlı, yaşamını devam ettirmesine yardımcı olacak besini bilir.”

Netice itibarıyla Câhız, tabiatı “cansız ve edilgen bir kütle” olarak değil, Allah’ın canlıların tabiatına yerleştirdiği yasalar dâhilinde hareket eden “dinamik bir imkân alanı” olarak görmüştür. Onun dokuzuncu yüzyılda dile getirdiği varlık mücadelesi, besin zinciri, kolektif korunma ve eş seçimi gibi olgular; kelâm ilminin klasik metinlerinin sadece teolojik tartışmalar için değil, aynı zamanda modern bilim felsefesinin temel problemlerine (nedensellik, gelişim, nizam) alternatif çözüm modelleri sunmak bakımından da önemli bir yeri olduğunu göstermesi açısından dikkate değerdir.

Kaynakça

- Aristoteles, *Aristotle's History of Animals: In Ten Books*. çev. Richard Cresswell. London: George Bell, 1883.
- Aristoteles, *History of Animals*. çev. C.D.C. Reeve. Cambridge: Hackett Publishing Company, 2019.
- Aygün, Fatma. *Gâye ve Nizam Delili Bağlamında: Ebû Osmân el-Câhız'ın Teleolojik Yaklaşımı*. Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2022.
- Azzâm, Mahfûz. *Fi'l-Felsefeti't-tabî'a li'l-Câhız*. b.y.: Dâru'l-Hidâye, 1995.
- Bağdâdi, Abdulkâhir. *el-Fark beyne'l-fırak*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 1995.
- Bakırcı, Çağrı Mert. *Evrenin Karanlığında Evrimin Işığı*. İstanbul: Ginko Kitap, 2021.
- Bakırcı, Çağrı Mert. *Evrin Kuramı ve Mekanizmaları (Evrin Temelleri ve Nasıl İşlediği Üzerine)*. İstanbul: Ginko Kitap, 2020.
- Bayrakdar, Mehmet-Vural, Mehmet. "Câhız ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 10/1 (2012), 117-126. <https://doi.org/10.18317/kader.78080>.
- Bayrakdar, Mehmet. "Mesh veya Mutasyon". *Evrin ve Tasarım Geleneksel ve Çağdaş Metinler Seçkisi*. ed. Recep Alpyağıl. 49-56. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Bayrakdar, Mehmet. *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*. Ankara: Kitabiyat, 2001.
- Bilge, Meliha. "Câhız'ın Mûcize Anlayışı: Tabiat Teorisi ve Âdet Anlayışı Çerçevesinde Bir İnceleme". *Kader* 19/2 (2021), 522-548. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1010052>.
- Câhız, Amr b. Bahr. "Fahru's-sûdân ale'l-bîdân". *Resâ'ilü'l-Câhız*. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1964.
- Câhız, Amr b. Bahr. "Fedâilu'l-Etrak". *Resâ'ilü'l-Câhız*. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1964.
- Câhız, Amr b. Bahr. "Kitâbü'l-Bigâl". *Resâ'ilü'l-Câhız*. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts.
- Câhız, Amr b. Bahr. "Kitâbü't-Terbî' ve't-tedvîr". *Resâ'ilü'l-Câhız*. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991.
- Câhız, Amr b. Bahr. *el-Buhalâ*. nşr. Tâhâ el-Hâcirî. Kahire: Dâru'l-Me'arîf, 1991.
- Câhız, Amr b. Bahr. *Kitâbü'd-Delâil ve'l-i'tibâr ale'l-halk ve't-tedbîr*. Beyrut: Daru'n-Nedveti'l-İslâmiyye, 1988.
- Câhız, Amr b. Bahr. *Kitâbü'l-Hayevân*. nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 7 Cilt. Mısır: Mektebetu Mustafa el-Bâbî'l-Halebî, 1965-1968.
- Câhız, Amr b. Bahr. *Kitâbü'l-Kavl fi'l-bigâl*. ed. Charles Pellat. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1995.
- Can, Seyithan. *Transhümanizm ve İnancın Geleceği -Transhümanizm Üzerine Kelâm Polemikleri-*. Ankara: Tezkire Yayınları, 2022.
- Cengiz, Yunus. "Nazzâm'ın Doğa Felsefesinde İtimâd Hareketi: Ne'liği ve İşlevi". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2014), 143-168. <https://doi.org/10.17131/milelnihal.04558>.
- Cengiz, Yunus. *Doğa ve Öznellik Câhız'ın Ahlâk Düşüncesi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh Tâcû'l-Luğâ ve Sihâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğafur Attar. Beyrut: Daru'l-İlmi'l-Melabiyeyn, 1979.
- Çağlayan, Harun. "Müslüman Kültürü Açısından Yaratılış ve Evrim Konularına Bir Bakış". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2020), 480-507. <https://izlik.org/JA49WB52JS>
- Darwin, Charles. *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex*. ed. John Tyler Bonner-Robert M. May. II Volume. New Jersey: Princeton University Press, 1981.
- Darwin, Charles. *The Origin of Species*. ed. Charles W. Eliot. New York: The Harward Literaty Classics, 6. Basım, 1872.
- Demir, Osman. *Kelâmda Nedensellik İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

- Duralı, Şaban Teoman. *A New System of Philosophy-Science from the Biological Standpoint*. İstanbul: İbn Haldun University Press, 2019.
- Edessa, Job of. *Book of Treasures*. çev. A. Mingana. Cambridge: W. Heffer & Sons Limited, 1935.
- Eliş, Veysel-Can, Seyithan. "Teoloji ve Biyolojinin Kavşağında: Genotip, Fenotip ve Kümûn-Zuhûr Teorisi". *Van İlahiyat Dergisi* 13/22 (2025), 41-54. <https://doi.org/10.54893/vanid.1611849>.
- Eliş, Veysel. *Câhız'ın Tabiat Felsefesinde Canlılar ve Evrim*. İstanbul: Küre Yayınları, 2026.
- Futuyma, Douglas Joel. *Evolution*. ed. Andrew D. Sinauer. Sunderland: Massachusetts, Sinauer Associates Inc., 2005.
- Garvey, Brian. *Philosophy of Biology*. ed. Alexander Bird. Wales: Acumen Publishing Limited, 2007.
- Grasset, Léo. *Zürafa Boynun Neden Uzun?*. çev. Yonca Aşçı Dalar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.
- Hayyât, Ebu'l-Hüseyin. *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-red alâ İbni'r-Râvendî el-mülhid*. thk. H.S. Nyberg. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye, 1925.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn. *Lisânu'l-'Arab*. thk. A. Ali Kebîr vd. Kahire: Dârü'l-Me'ârif, ts.
- İsfehânî, Râgıp. *Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. nşr. Mustafa Baz. b.y.: Mektebutü'n-Nazar, ts.
- Kandemir, Ahmet Mekin. *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Kaya, Asım. *Darwin'in Müslüman Öncüleri: Anakronik Bir Okumanın Felsefi Eleştirisi*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2022.
- Lamarck, Jean Baptiste. *Philosophie Zoologique*. ed. Andre Pichot. France: Satanic Mill Mars, 2018.
- Malik, Shoaib Ahmed. *Islam and Evolution al-Ghazâlî and the Modern Evolutionary Paradigm*. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2021.
- Mayr, Ernst. *This Is Biology: The Science of the Living World*. Cambridge: Harvard University Press, 1998.
- Mayr, Ernst. *What Makes Biology Unique? Considerations on the Autonomy of a Scientific Discipline*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Özsoy, Ergi Deniz. *Evrım, Bilim ve Tarih -Bu Yaşam Görüşünde İhtişam Var-*. İstanbul: Ginko Kitap, 2022.
- Pellat, Charles. "Maskh". *The Encyclopaedia of Islam*. ed. P. Bearman vd. 736-738. Leiden: Brill, Second Edition, 2012.
- Plato. *Timaeus*. çev. Peter Kalkavage. Cambridge: Focus an Imprint of Hackett Publishing Company, 2016.
- Stott, Rebecca. *Darwin's Ghosts the Secret History of Evolution*. New York: Spiegel & Grau, 2012.
- Sverdrup-Thygeson, Anne. *Böcekler Gezegeni (Tuhaflık, Yararlı ve Hayranlık Uyandırıcı Dostlarımız Üzerine)*. çev. Dilek Başak. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Ebû Ali Mehnâ ve Ali Hasan Fâ'ûr. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1993.
- Şengör, A. M. Celal. *Yaşamın Evrimi Fikrinin Darwin Döneminin Sonuna Kadarki Kısa Tarihi*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Taslaman, Caner. *Evrım Teorisi, Felsefe ve Tanrı*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2013.
- Türker, Ömer. *Evrım Risalesi İslam Düşünce Geleneğinden Hareketle Bir Değerlendirme*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023.
- Wiedemann, Von Eilhard. "Beiträge zur Geschichte Der Naturwissenschaften. XLVI. Darwinistisches bei Gähiz". *Sitzungsberichte der Physikalisch-Medizinischen Sozietät zu Erlangen* 47 (1915). 130-131.
- Wolfson, Harry Austryn. *The Philosophy of the Kalam*. Cambridge: Harvard University Press, 1976.